

İBNÜLEMİN MAHMUD KEMÂL İNAL'IN ROMANLARI ÜZERİNE BAZI DİKKATLER

Şemsettin ŞEKER*

ÖZET

Bu çalışmada; tarih, edebiyat, hâl tercümesi ve kitabiyat sahaslarındaki çalışmalarıyla tanınan İbnülemin Mahmut Kemâl İnal'ın edebî yönü kuvvetli makale ve eserlerini yayınladığı 1895-1900 yılları arasında neşrettiği *Sabih*, *Bir Yetimin Sergüzeşti* ve *Rahşan* romanları devir, hayat ve eser bağlamında tahlil edilerek onun bu nev'ideki eserlerinin Türk Edebiyatı tarihi içerisindeki yeri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunun yanında *Sabih* ile Namık Kemâl'in *Cezmi* romanlarının benzer ve farklı yönleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İbnülemin, Sabih, Bir Yetimin Sergüzeşti, Rahşan, Namık Kemâl, Cezmi, roman, tarihî roman, Türklerin İslâmlaşma Süreci, yetimlik, yanlış evlilik.

SOME POINTS ON İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL İNAL'S NOVELS

ABSTRACT

In this study, *Sabih*, *Bir Yetimin Sergüzeşti* and *Rahşan* novels, which were published by Ibnulemin Mahmut Kemal İnal who is known for his work in the fields of history, literature, biography and bibliography, between the years 1895-1900 when he published his impressive articles and works in terms of literature, were analyzed in the context of era, his life and work and by this way, his that kind of works were tried to put in place in the history of Turkish literature. Besides that, the similar and different aspects of *Sabih* and Namık Kemal's *Cezmi* novels were investigated.

Key Words: Ibnulemin, Sabih, Bir Yetimin Sergüzeşti, Rahşan, Namık Kemal, Cezmi, novel, historical novel, Process of Islamization of Turks, orphanhood, wrong marriage.

* Doktora öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, semseddinseker@hotmail.com

Yakın devrin büyük hâl tercümesi müelliflerinden İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın (1871-1957) hayatı ve eserleri etrafında, yaşadığı zamanın bütün hususiyetlerini görmek mümkündür.¹ Hâl tercümesi yazarlığının gölgesinde kalmasına rağmen İbnülemin, Türk düşünce tarihinin önemli meseleleri üzerine kalem oynatmış, düşünceler serd etmiştir. O bir taraftan Sadâret ve Eyâlet-i Mümtâze Kalemlerinde memuriyetine devam ederken bir taraftan da edebiyat, tarih, ilâhiyat, mûsikî, hat, hukuk, siyaset gibi Türk düşünce ve sanatının muhtelif şubelerinde eserler kaleme almıştır. Bütünüyle bu konularda yazdığı makalelerin ve kitapların adedi hayret edilecek miktardadır. O, konağında tertip ettiği mûsikî ve edebiyat meclislerinin yanında 1898 senesinde *Resimli Gazete*'yi fikir ve sanat telakkileri uyuşan Hersekli Ârif Hikmet, İsmail Saib Efendi, Halil Edib, Yenişehir Fenerli Hüseyin Hâşim gibi arkadaşlarıyla beraber bir müddet idare etmiştir. I. Cihan Harbi yıllarında² önce vakıflara ait sanat eserlerini korumak ve bu eserlerin yabancı diyarlara gitmesini önlemek gayesiyle dört aza ile birlikte Süleymaniye Camii İmaretî'nde Evkâf-ı İslâmiyye Müzesi'ni kurmuştur (27 Nisan 1914). Daha sonra, Osmanlı'nın son zamanlarında ihmal edilmeye başlanan hat sanatını yaşatmak, tezhip ve klasik cilt sanatlarını ihya etmek ve hattat, müzehhib, ciltçi yetiştirmek ve aynı zamanda memleketteki kabiliyetli kişileri bu sanatlara özendirip devlet desteğiyle eğitimini sağlamak için Medresetü'l-Hattâtîn'in açılmasına ön ayak olmuştur (31 Mayıs 1914). 1916'da Halil Edhem Eldem ve Tedrisât-ı Âliye Müdürü Hüsnü Bey'le birlikte Muhâfaza-i Âsâr-ı Atıka Komisyonu'nda millî eserlerin korunmasıyla ilgili nizamnamenin yazılmasına katkı sağlamıştır. Yine

¹ İbnülemin'in hayatı hakkında mühim bilgiler veren eserlerden bazıları şunlardır: İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, "Kendime Dair", *Son Asır Türk Şâirleri*, İstanbul, 1942, s. 2201-2242; Hüseyin Vassaf, *Kemâlî'l-Kemâl*, (Haz. Fatih M. Şeker - İsmail Kara), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2009; Ömer Faruk Akün, "İbnülemin Mahmud Kemâl", *DİA*, XXI, İstanbul, 2000, s. 249-262; Fatih M. Şeker, "İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi: Osmanlı ile Cumhuriyet Arasında Sahih Bir Köprü", *Kemâlî'l-Kemâl* içinde, s.15-66; "İbnülemin Mahmud Kemal İnal", *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sicil-i Ahvâl Defteri*, 172/63; İbrahim Alâettin Gövsa, "İbnülemin Mahmud Kemâl", *Meşhur Adamlar II*, İstanbul, 1933-1935, s. 768-769; Mehmet Behçet Yazar, "İbnülemin Mahmud Kemâl İnal", *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938, s. 192-200; Taha Toros, *Mazi Cenneti*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 31-48; a.g.m., *Türk Edebiyatında Altı Renkli Portre*, İSİS, İstanbul, 1998, s.87-116; Orhan Okay, "İnal, İbnülemin Mahmud Kemâl", *Başlangıcından Günümüze Büyük Türk Klâsikleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1990, X, s. 334-335; Şemsettin Şeker, *Zevâlde Kemâl*, İstanbul, 2010, s. 1-21.

² İbnülemin'in hâl tercemesini yazarken bu konu üzerinde özellikle durduğu görülür. İbnülemin'in harp yıllarındaki faaliyetleri için bakınız: İbnülemin, *Son Asır Türk Şâirleri*, s. 2158-2166 ve Ömer Faruk Akün, "İbnülemin Mahmud Kemâl İnal", s. 250-251; Şemsettin Şeker, "Harb-i Umûmîde Fikrî ve Kültürel Faaliyetler", *Kültür dergisi* (I. Dünya Harbi Özel Sayısı), nr. 10, Bahar, 2008, s. 110-117.

bu yıllarda Medine'den İstanbul'a getirilen kitapların tetkik ve tamiriyle uğraşmış; Şura-yı Devlet, Hariciye ve Dâhiliye evraklarının muhafazası ve arşivlerin tanzimi için kurulmuş komisyonlarda Sadâret'i temsilen çalışıp, görüşlerini açıklamıştır. Bu senelerde nâdir ve değerli yazmaların baskılarını hazırlamak için kurulan Âsâr-ı Müfide Kütüphanesi heyetinde,³ Cenap Şehabeddin ve Süleyman Nazif gibi tanınmış kimselerle görev almıştır. 1924'te Maarif Vekâleti Müsteşarlığı'nda bulunan M. Fuad Köprülü, şahsına ve ilmine büyük saygı duyduğu İbnülemin'in Vesâik-i Târîhiyye Tasnif Heyeti Başkanlığı'na getirilmesini sağlar. Bu heyetin lağvolunmasıyla İbnülemin'in buradaki başkanlığı da sona erer (30 Nisan 1927). Bir müddet sonra Türk-İslâm Eserleri Müzesi'ne müdür olarak tayin edilir (26 Haziran 1927). Cumhuriyet devrinde isim değişikliği yaşayan bu müzenin 1935'e kadar da müdürlüğünde bulunur. Daha sonra Mısır veliahtı Prens Mehmed Ali Tevfik'in daveti üzerine İstanbul'daki Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ne benzer bir kurumun düzenlenmesi ve sergilenecek eserlerin seçimi için Reîsü'l-Hattâtın Kâmil Akdik ile birlikte 29 Aralık 1939'da Kahire'ye gider. Dönüşünde, Kütüphaneler İlmî Müşavirliği vazifesi Maarif Vekâleti'nce yayın hazırlıkları sürmekte olan *İslâm Ansiklopedisi*'nin ilmî müşavirliğine çevrilir. 1949 yılına gelindiğinde İbnülemin, emsâli gibi kayıplara karışmamaları için⁴ hayatı boyunca topladığı nadir eserleri, şiir-cönek mecmualarını, 20 dosya tutarındaki vesikalarını irfan-ı memlekete bağışlamak için gereken hukukî muameleyi tamamlar. 1953'te de, daha önce ölümünden sonra alınması şartıyla İstanbul Üniversitesi'ne bağışladığı kütüphanesini bu sefer bu şartı da kaldırarak irfan-ı memleketin istifadesine sunar.

Cumhuriyet devri, İbnülemin'in telif ettiği eserler bakımından hayatının en verimli seneleridir. Bu yıllarda *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, *Edebiyat*, *Tasavvuf*, *Çınaraltı* ve *İslâm* gibi mecmualarda daha çok biyografi ve kitâbiyat sahasıyla ilgili makale ve incelemeler ile şiirler neşretmiştir. O, ilk kez 20 Kasım 1923'te aza tayin olunduğu Türk Tarih Encümeni'nde de ilmî çalışmalarını öne çıkarmıştır. Önce *Menâkıb-ı Hünerverân* isimli eseri (1926) tenkitli metni, müellifi Mustafa Âlî'nin hayat ve eserlerine dair bir monografiyi

³ Heyetin bastırıldığı eserlerin ismi Reîsü'l-Hattâtın Kâmil Akdik'in ta'lik yazısı ile yazılmıştır. İbnülemin'in heyete girişi ve buradaki faaliyetlerini kendi kaleminden okumak için bakınız: İbnülemin, *Son Asır Türk Şâirleri*, s. 1130-1131; a.g.e., *Son Hattatlar*, s. 178.

⁴ En çok şikâyet ettiği mevzuların başında irfan hazinelerimizin kütüphanelerde veya nâ-chiller elinde unutulmuşluğa terk edilmesi yahut da ecnebîler elinde ecnebî diyarlarda kaybolması gelir. Bu konuda bir örnek için bakınız: İbnülemin, *Kemâlü'l-Kâmil*, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi İbnülemin Kısmı, nr. 3341, v. 6b-7a. Her fırsatta tenkit ve tehzil ettiği Ali Emîrî Efendi'yi kütüphanesini memleket irfanına bağışladığı için tebci etmesi de bu meseleye ne kadar ehemmiyet verdiği bir göstergesidir.

(s. 3-133) yayınlamış; daha sonra, Müstakimzâde Süleyman Efendi'nin *Tuhfe-i Hattâtîn*'ini (İstanbul 1928) yayına hazırlamıştır. Aynı senelerde *Son Asır Türk Şâirleri* (İstanbul 1930-1942), *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar* (İstanbul 1940-1953), *Son Hattatlar* (İstanbul 1955), *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikîşinasları* (İstanbul 1958) gibi meşhur eserlerini de Türk ilim âlemine hediye etmiştir.

Hiç şüphesiz, İbnülemin, büyük bir azim ve gayretle gerçekleştirdiği bütün bu faaliyetlerinin yanında Türk düşüncesi ve edebiyatına asıl hizmetini hâl tercemesi sahasında kaleme aldığı eserleriyle gerçekleştirmiştir. O; *Kemâlî'l-Kâmil*, *Kemâlî'l-Hikme*, *Nûru'l-Kemâl*, *Kemâlî'l-İsme*, *Gelenbevî İsmail Efendi*, *Son Asır Türk Şâirleri*, *Son Sadriazamlar*, *Son Hattatlar*, *Hoş Sadâ* gibi her biri hâl tercemesi, kitâbiyat ve tarih nev'lerinde abide sayılabilecek eserlerin yazarıdır.

Türk sanatı ve düşüncesi sahalarındaki bu hizmetlerine mukabil, İbnülemin'in bedîî, fikrî faaliyetleri hakkında yeterli tetkikin yapıldığını söylemek zordur. Sayfa sayısı yirmi bine yaklaşan matbû eserleri, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesindeki yazma ve derleme kitapları, şiir ve nesir mecmuaları, hâlâ, ilim âleminin malumu değildir. Bütün bu ihmallerin yanına, hayatının belirli bir devresinde yazdığı romanlarını da dâhil etmek lazımdır.

İbnülemin'in bugüne kadar en çok ihmal edilen cephesi, roman ve hikâye yazarlığıdır.⁵ O; ilmî, edebî, fikrî taraflarının iyice tebâruz ettiği 1895 senesinden sonra üç tane de roman neşretmiştir. Bu makalede; hayatı, devri ve eserleri sıkı sıkıya birbirine bağlı bulunan İbnülemin'in bu romanları tahlil edilerek onun roman nev'indeki eserlerinin Türk Edebiyatı tarihi içerisindeki yeri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bunun yanında *Sabih* ile Namık Kemâl'in *Cezmi* romanlarının benzer ve farklı yönleri incelenecektir. İbnülemin'in roman türünde neşrettiği eserler sırasıyla şunlardır:

1. Sabih

İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'in roman türünde kaleme aldığı ilk eseri yirmi dört yaşındayken neşretmeye başladığı *Sabih*'tir.⁶ *Sabih* 1895–1896

⁵ Biz, onun bugüne dek, bazı tanıtım yazıları dışında, üzerinde yeterince durulmamış olan bu yönünü, yüksek lisans tezimizde *Sabih* romanını merkeze alarak devir-hayat-eser bağlamında ele almıştık. Bu hususta bakınız: Şemsettin Şeker, *İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'in Tarihi Romanı: Sabih*, (M.Ü. Türkiyat Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2009.

⁶ İbnülemin, *Sabih*'i on dokuz yaşındayken Namık Kemâl'in *Cezmi*'sine nazîre olarak yazdığını söyler. (İbnülemin, *Son Asır Türk Şâirleri*, s. 2176.) Bazı yerlerde de 17 yaşında yazdığını söylese de eserin gazetede neşri ile 1899'daki tab'ı esnasındaki eklemeleri göz önüne alındığında romana son hâlini verdiği esnada İbnülemin'in 30 yaş civarında olduğu görülür.

yıllarında beş ay süreyle *Asır* gazetesinde tefrika edilmiş,⁷ daha sonra aynı gazetenin Selanik'teki matbaasında 1899 yılında Fazlı Necib'in gayretleri neticesinde basılmıştır.⁸ İbnülemin, II. Meşrûtiyet'ten sonra *Mir'at-ı Maârif* mecmuasında romanla ilgili yazdığı bir makalede, baskı esnasında eserin bazı parçalarının sansür heyeti tarafından çıkarıldığını söyler.⁹ Aynı makalede eserin

⁷ *Asır* gazetesinde 78 tefrika olarak yayınlanan romanın neşri 13 Kânûn-ı evvel 1311 - 9 Recep 1313 tarihinde 34. sayıyla başlar. 6 Teşrîn-i sâni 1313 - 11 Cemâziu'l-âhir 1314'te 126. sayıyla biter.

⁸ *Asır* gazetesinin romanın neşrini okuyucularına duyurduğu haberlerle için bakınız: "Sabih", *Asır Gazetesi*, nr. 344-378, 22 Şaban 1316-24 Kânûn-ı evvel 1314; 20 Zilhicce 1316-29 Nisan 1315, s.1 ve nr. 385-431, 25 Muharrem 1317-24 Mayıs 1315; 10 Recep 1317-1 Teşrîn-i sâni 1315-13 Teşrîn-i sâni 1899, s. 1. Yaklaşık 50 sayı, eserle alakalı haber gazetenin ilk sayfasında yer almıştır.

⁹ İbnülemin, "Sabih'in Terceme-i Hâli", *Mir'at-ı Maârif*, nr. 4, Safer 1327 - 1 Mart 1909, s. 47. İbnülemin muhtelif eserlerinde de aynı meseleyi tekrarlar. Karşılaştırınız. *Son Asır Türk Şâirleri*, s. 2150, 2176; *Son Sadriazamlar*, s. 1123. Eserin tefrikası kutu kitapçık hâlinde İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin bölümü numara 1047'de kayıtlıdır. Gerçekten eserin tefrikası ve tefrikanın kenarına düşünülen notlarla kitaplaşmış hâli mukayese edildiği vakit "hürriyet", "saltanat" ve "kanun" hakkında devrine göre oldukça cesur ifade edilmiş fikirlerin sansürün gazabına uğradığı görülür. Mesela kutu kitapçığının elli dokuzuncu sahifesinde yer alan "İş bu dereceye geldikten, bir mazlum kendi mahvını yine kendi talep eyledikten sonra müdafaa yolunda söylenecek sözlerin nüfus-ı zâyi'adan ma'dud olacağı pek bedihîdir. Size karşı mücrim isem de vicdanım indinde her suretle ma'sum, her vech ile berî'üz-zimme olduğumu ispat için bir iki söz söyleyeceğim." cümlelerinden sonra İbnülemin'in "hürriyet" hakkında yazdığı şu satırlar sansür heyeti tarafından çıkartılanlardandır: "Zulüm için de bir kanun yapıldığını, hükümetin de ona vâsita-i icrâ olduğunun hiç de bilmezdim. Hürriyet-i siyâsiyeden ve şahsiyeden bahse neden lüzum görüyorsunuz? Adalet olmayan bir yerde hürriyet aranır mı? Hürriyeti muhafaza eden de adalettir. Adaletin hüküm-fermâ olduğu memâlikte esîr addedilen eşhâs ile hür olanların kat'â farkı yoktur. Hürriyet -ki insanın bilâ-ta'di her istediğini yapmasıdır- nev'-i beşerin âhire teaddî olmayan ef'âlinde her türlü kayıttan âzâde tutulması zaten mevhibe-i İlâhî olduğu için nizâm-ı cemiyeti hâsıl eden kuvve-i külliye lisân-ı siyâsette hükümet itlâk olunagelmıştır. Efrâdın gerek kendi menâfiine muhalif gerek cemiyetin hukukuna teaddî olmayan ef'âlîne ta'rizden memnûdur. Bu kayıt ile hür olan insanın cemiyet nazarında mes'ul tutulabilmesi cemiyetin vaz' ettiği kavâid-i vezâife mugâyır harekette bulunmasına mutevakkıf olup bu mugâyerat ise ef'âlde teaddîyi istilzâm edegeldiğinden haps gibi, kassâs gibi merâtib-i cezâiyyenin tehiyye edilmesi hep berî-i âhirin hukukuna tecâvüz etmek maksadından teferru' eylemiştir. İnsan bilâ-kayd kendi başına kalsa ve maa't-teaddî her istediğini yapmakta serbest olsaydı nizâm-ı âlem pâyidâr olamayarak cemiyet-i beşeriyenin herc ü merc olması icâb ederdi. İşte insanlar da iki türlü hürriyet fırsat olunup da birine hürriyet-i siyâsiyye nâmı verilse bunu kanuna tahdîd ile neticesi cemiyetin mazarratını müeddî olabilecek ef'âlde bi't-tabîi insanları hür bırakmayarak bir faydaya tabii tutacaktır. Fakat hürriyet-i şahsiyye böyle değildir. Kimseye müfretî olmayan zararı olmayan ef'âl işlemekte insanlar fıtraten serbesttir. Binâenaleyh bu manayı tazammun eden hürriyet-i şahsiyyeyi hiçbir kanun selb edemez. Bunu istirdâd etmek için ortada bir sebep olmalıdır." Burada geçen "hürriyet" bahsinin o devir için neye tekâbül ettiğinden bahsetmek malumu ilam kabîlindedir. Bu cümlelerin dışında, beş altı yerde daha insan hürriyetine dair ileri sürülen fikirlerin çıkartıldığı görülür. Bunların yanında; romanın tefrikasıyla yayınlanan nüshası

hikâye değil bir “ihtilâl beyannâmesi” olduğu, her sayfasında halkı ihtilâl davet ettiği yolunda bir jurnal üzerine toplatıldığını ve nüshâlarının imha edildiğini, elde bulunanların ise çok yüksek fiyata kitapçılarda satıldığını anlatır.¹⁰

Roman, neşredildiği vakit edebî mahfillerde ve sarayda akisler uyandırmıştır. Gazetede tefrikası biter bitmez o devrin tanınmış edebiyatçılarından Fazlı Necib, aynı gazetede yazdığı yazıda *Sabih*’i “gayet metin bir hakîkate, en güzel en şiddetli bir vâkıa-i tarihiyyeye istinâd edilmiş kıymettâr bir eser” olarak tavsif ve tevkîr etmiştir.¹¹

İbnülemin’in esaslı bir müellif olarak ortaya çıkışı, geniş kitlelerin dikkatini çekmesi bu roman sayesinde. Epik bir roman olarak tasarlanan eserin gözden kaçırılmayacak meziyeti, konusunu Türkistan coğrafyasının İslâmlaşma sürecinden almasıdır.¹² Bu tarafıyla da İbnülemin’in, dolayısıyla o devir aydınının, başka meselelerin yanında Türklerin İslâmlaşma süreciyle de ilgilendiğini gösterir. Tanzimat sonrası edebiyatımızda biraz da devrin kendine mahsus şartları sebebiyle tarih-edebiyat örneklerinde güncelden tarihe gitme hususuna çok rastlanır. Özellikle devrin ve Namık Kemâl’in etkisiyle tarihin

arasındaki farklılıklar incelendiğinde siyâsî muhtevâyâ sahip bazı terkiplerle, kişilerin özelliklerini anlatırken kullanılan benzetmelerin değiştirildiği görülür. Devrin siyâsî hayatını aksettiren “*istibdat*”, “*taht*”, “*tac*” ve “*saltanat*” kelimeleri özellikle romandan çıkartılmış veya değiştirilmiştir. Romanın menfî karakterlerinden Firuz’un evsâfından bahsolunurken geçen “*devlet-i visâle bir de taht-ı saltanat ilâve etmek için*” (s. 262) cümlesi, Şirin’le Sabih’in konuşmalarında geçen “*tac u tahtım*” (s. 255) terkibi ve Firuz’un romanın son kısımlarında Şirin’e söylediği “*Seni hufre-i ademe attıktan sonra yine serîr-i saltanat benimdir.*” (s.256-257) cümlesindeki “*saltanat*” kelimesi Yıldız Sarayı’na ve Hanedân-ı Âlî Osman’a telmih olduğu için çıkartılan metinlerdendir.

¹⁰ İbnülemin, “Sabih’in Terceme-i Hâli”, *Mir’ât-ı Maârif*, nr. 4, Safer 1327 - 1 Mart 1909, s. 44-48. Ayrıca metnin Latin harflerine aktarılmış hâli için bakınız: Hüseyin Vassaf, *Kemâlî’l-Kemâl*, s. 385-386.

¹¹ Fazlı Necip, “Sabih Romanı Hakkında”, *Asır Gazetesi*, nr. 127, 9 Teşrîn-i sani 1312-14 Cemâziyü’l-âhir 1314, s. 3-4. Fazlı Necib roman üzerine birtakım görüşlerini de belirttiği bu yazısında, Namık Kemâl’in fikirlerine paralel olarak edebiyatın gayesi üzerinde durur. *Sabih* tarzında yazılmış eserlerin toplumu bilinçlendirdiğini ve tarihin şanlı sahifelerini okuyucunun gözleri önüne serdiğini söyler: “*Hamiyet-i diniyye, gayret-i vataniyye istidatlarına nümâ-bahş olan bu kabîl âsârı erbâb-ı kalemimize kemâl-i ehemmiyetle tavsiye eyleriz. Böyle eserleri vücûda getirirlerse hem tarihin şanlı sahifeleri enzâra konulmuş, hem de hamiyet, uluvv-i cenab istidatları tahrîk edilmiş olur.*” Fazlı Necip, a.g.m., s. 4. İbnülemin, Fazlı Necib’e bu yazı hakkında daha sonra bir mektup göndererek teşekkür eder ve Sabih’in gördüğü alakadan bahseder. İbnülemin, “Mektup”, *Asır*, nr. 131, 23 Teşrîn-i sâni 1312-28 Cemâziyü’l-âhir, s. 4. Bir müddet sonra *Sabih*’in bir kısmının başka bir imzayla yayınlanması üzerine Fazlı Necip eserle alakalı bir makale daha kaleme alır. Bilâhare değerlendireceğimiz bu konu için şimdilik bakınız: Fazlı Necip, “Bir Neşir Hırsızlığı”, *Asır*, nr. 186, 11 Haziran 1313-23 Muharrem 1315, s. 4.

¹² Bölgenin İslâmlaşma süreci için bakınız: Fatih M. Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2010, s. 87-495.

şaşaalı devirlerine ve büyük şahsiyetlerine ilginin yoğun olduğu bir devirde,¹³ İbnülemin'in, romanına bu hadiseyi temel mevzu olarak seçmesi, onun Türkçülüğünün muhtevasını belirleyen muharrik unsurun İslâm olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir.¹⁴

İbnülemin; romandaki bütün olayları Sabih, İslâmiyet, İlâ-yı Kelimetullah için yapılan gayret/fedakârlık, ahlâk, esaret ve aşk temiyi birbirine bağlar. İslâmiyet'i yayma fikri, aşk ile birlikte kahramanların ruh hallerini etkileyen en önemli husustur. 41 ana bölümden¹⁵ oluşan romanda Sabih'in şahsında Mâverâünnehir bölgesinin İslâmlaşmasını sağlayan fetihlerin en önemli merhalesi ve bu süreçte kahramanların tarihî, psikolojik ve dramatik hikâyesi okuyuculara sunulur. Romantik bakış açısıyla kaleme alınan romanda toplam on sekiz kişiye yer verilmiştir. Romandaki ana kahramanlardan Velid, Kuteybe, Nizek Tarhan, Verdân Hudâ, Hibîre tarihî şahsiyetlerken Sabih, Şirin, Firuz, Habib, Hümayun, Alp, Elvend, Talha, Zindancı gibi şahıslar ise yazarın muhayyilesinde kurguladığı şahıslardır. İbnülemin, tarihî şahsiyetleri kaynak olarak kullandığı eserlerin¹⁶ anlatış şekliyle paralel ele almış, özellikle Mâveraünnehir bölgesinin fetihlerini kronolojiye uygun tahkiye etmiştir.

Romanda ele alınan tarihî zaman dilimi genel olarak 705-714 tarihleri arasındır.¹⁷ Romanda anlatılan hadiselerle şahısların içerisinde buldukları

13 Türk edebiyatında tarihe yönelişle alakalı olarak bakınız: Ömer Faruk Akün, "Merkad-i Fatih'i Ziyaret ve İçindeki Görüşler", *Türk Dili ve Edebiyatı dergisi*, c.7, s. 63-104; Sema Uğurcan, *Abdülhak Hamid Tarhan'ın Eserlerinde Tarih*, Akademi Kitabevi, İzmir, 2002, s.15-18.

14 *Sabih*'teki tarihî hadiseyi ve burada dile getirilen fikirleri hazırlayan tesirler cümlesinden olarak İbnülemin'in memuriyet hayatını ve eserlerinde devrin ümerası, askeriyesi hakkında söyledikleriyle muhtelif zamanlarda içinde bulunduğu tarihî, mimarî muhiti de nazar-ı itibare almak lazımdır. İstanbul'un en güzide semtlerindeki en güzide konaklarında çocukluk ve gençlik devrini idrak eden İbnülemin'in gözünü gönlünü dolduran, ufkunu tayin eden hâkim tarihî ve mimarî unsurlar Fatih, Süleymaniye, Sultanahmet, Beyazıt gibi mahza hâlis Türk zevkinin imar ettiği semtlerle Boğaziçi'dir.

15 Romanın baskısında bazı bölüm numaralarının atlandığı görülür. Mesela 6. bölüme gelindiğinde sehven 7 olarak yazılmıştır.

16 Romanın temel kaynakları *Meşâhir-i İslâm* (Hâmid Vehbî, Mihran Matbaası 1314, 843 s.) ile *Sahâif'ül-Ahbâr (Müneccimbaşı Tarihi)* isimli eserlerdir.

17 İbnülemin romanda hicrî birinci asır ve Haccac'ın ölüm tarihi dışında kesin bir tarih vermemiştir. Romandaki biyografik-tarihî zaman anlatılanlardan hareketle bulunabilir. Sabih, romanda anlatılan olaylara on sekiz yaşından biraz önce dâhil olur. Şam'da Halife Velid'in sarayında geçirdiği süreyi de göz önüne alırsak romanda -eserde bahsedilmese de- ele alınan zaman dilimi yedi-sekiz yıllık bir süredir. Romanda Sabih'in ilk katıldığı savaş, Buhara'nın fethidir. Buhara'nın Müslümanlar tarafından fethi Hicrî 709'da gerçekleşmiştir. Romanda Nizek Tarhan'ın Semencan'da Sabih tarafından yakalandıktan sonra burasının fethedildiği yazılıdır. Kaynaklarda Semencan'ın fethinin ve Nizek'in yakalandığı tarihin 710 olduğu yazılıdır. Bu savaştan sonra Sabih 20 yaşındayken Semencan'a emir tayin edilir. (s. 26) Bu bilgilere göre

psikolojik durum iç içedir. Şahıslar romanda dış görünümünden çok; mizaçları, ahlâkî yapıları ve davranışlarından hareketle tasvir edilir. Bu yönüyle *Sabih* psikolojik romana yaklaşırsa da, kişilerin ruh hâllerinin tahlilinde çok başarılı olunduğu söylenemez. Yazar, şahısları mübalağalı bir üslupla tasvir ederken hadiselerin anlatımında daha gerçekçi bir yol izler. Yazar ana kahramanları romantiklerde olduğu gibi temel özellikleri itibarıyla iyiler ve kötüler olarak ikiye ayırır. Romanda kötülüğün sembolü Firuz ve Zindancı iken İbnülemin idealize ettiği tipler ise Sabih, Kuteybe ve Halife Velid'dir.

Romana ismini de veren Sabih, Şam'da büyük bir hanedana mensup bir Arap gencidir. Ömer Faruk Akün, yazarın idealize ettiği kahramanı kendisi arasında benzerlikler olduğunu söyler.¹⁸ Sabih'in hayatı, romanda, tarihî olaylara istinâden kurgulanmıştır. "*Kudret-i Fâtıra'nın birkaç asırda birkaç mislini gösterdiği*" Sabih, güzel ahlâk timsâlidir; terbiyeli, nazik, akıl ve fetaneti kemâle ermiş, bütün fikri-emeli "İnsanların en hayırlısı insanlara hizmet edendir." fehvâsınca İslâmiyet'e, insanlığa hizmet etmek olan idealist bir gençtir (s. 7-10).¹⁹ Dünyada ne kadar güzellik var ise cümlesini sûretinde ve sûretinde toplamıştır. Sabih, tahsilini tamamlayınca babası tarafından halifeye takdim edilir. Halife zekâsını takdir ettiği Sabih'i önce maiyetindeki tahrir heyetine alır, daha sonra Türkistan'a Kuteybe'nin yanına müşavir-i has olarak "*yâr-ı vefâ-dârı*" Habib'le birlikte gönderir. Kuteybe bilgiden ve tavsiyeden önce tecrübeye, liyakate ehemmiyet verdiği için halifenin fermanına rağmen onları kardeşi Abdurrahman Gazi'nin maiyetine verir. Sabih, Kuteybe'nin maiyetinde katıldığı seferlerde gösterdiği muvaffakiyetler neticesinde önce fırka kumandanı daha sonra da Semencan'a vali olur. Burada herkesin gıpta edeceği, hatta Kâşgarlıların ülkelerini fethetme davetini beraberinde getirecek yöneticilik liyakatini sergiler. Kuteybe'nin kendisine yaptığı tavsiyelerden hareketle Semencan'da bozulan düzeni sağlar, memleketi mamur bir belde haline getirir. Halkın refahını yükseltmek için ne gerekiyorsa yapar. Sabih'in bundan sonraki

Sabih'in hicrî 690 tarihinde doğduğunu söyleyebiliriz. Kuteybe, kaynakların belirttiğine göre, hicri 96'da (Miladi 714-715) Kaşgar'ı fethettikten sonra Çin üzerine yürümüştür. Sabih, Kaşgar fethedildiği sırada vefat etmiştir. Bu bilgilere göre roman kahramanı Sabih vefat ettiği esnada 24-25 yaşlarında olmalıdır. Sabih, 20 yaşındayken Semencan'ın fethinde gösterdiği yararlılıklar sayesinde buraya emir tayin edilmiştir. Gene, romanda Nizek Tarhan'ın Semencan'da Sabih tarafından yakalandığı yazılıdır. Kaynaklarda Semencan'ın fethinin ve Nizek'in yakalandığı tarihin 710 olduğu yazılıdır. Kaşgar'ın fethi esnasında "*şehîd-i aşk*" olan Sabih, Kuteybe'nin burayı hicri 96'da (Miladi 714-715) fethettiğini göz önüne alırsak 24-25 yaşlarındayken vefat etmiştir. Romandaki biyografik zaman dilimi de bu kadardır.

¹⁸ Ömer Faruk Akün, *a.g.e.*, s. 253. Sabih'in yaşı, mizacı, halifeye takdim ediliş şekli, ahlâkı, fikirleri, hayata bakışı, bazı hadiselerle tepkisi tamamen İbnülemin'i hatırlatır.

¹⁹ Alıntılarda verdiğimiz sayfa numaraları romanın 1316 Selanik baskısına göredir.

amacı Kâşgar'ı fethetmektir. Bir yandan memleket işleriyle uğraşırken diğer taraftan bu amacının gerçekleşmesi için hazırlıklar yapar. Buğlan şehrindeki isyanı emrindeki az sayıda askerle bastırmaya gittiğinde Firuz'un pususuna düşerek esir edilir. Kendisini bir baba gibi seven Kuteybe'nin Kâşgar üzerine yürüdüğü haberi üzerine atıldığı zindandan çıkartılıp İslâm ordusuyla yürütülecek müzakerelerde aracılık yapması istenir. Kaşgar ümerasıyla yaptığı görüşmeler sırasında Han'ın kızı Şirin'e âşık olan Sabih'in hayatında yeni bir devre başlar. Sabih artık aşkıyla idealleri arasında gel-gitler yaşar. Romanın bu kısımlarında yazar, Sabih'i, yer yer epik bir kahramanda görülemeyecek kadar duygusal bir yapıya büründürür. Ruh dünyasındaki bu tenakuzların arkasında esirliğin de tesiri büyüktür. Sabih, bu gel - gitlere rağmen ideallerinden hiç vaz geçmez. Aşkın ve esaretin hislerini alt üst ettiği vakitlerde Alp'in, Şirin'in ve babasının geçmişte yazdığı mektuplardaki nasihatler vasıtasıyla esas gayesini unutmaz, amacına ulaşmak için çareler arar. Kaşgar'ın bir İslâm beldesi olması için gizlice Müslüman olmuş olan Şirin, Alp ve Elvend'le birlikte buradaki Müslümanları örgütleyerek İslâm'a hizmet ederler. Sabih, Kuteybe'nin şehri kuşattığı sırada Şirin'le birlikte dairesinde müşavere ederken Çin'den yardımcı kuvvetlerle birlikte dönen Firuz ve adamlarının saldırısına uğrar. İki sevgili, Kâşgar'ın İslâm hâkimiyetine girdiği esnada da “*şehîd-i aşk*” olurlar.

İbnülemin'in romanda idealize ettiği tiplerden Kuteybe, Halife Velid tarafından Horasan Valisi olarak görevlendirilmiş, Türkistan'ın fethini gerçekleştirmek için büyük uğraşlar veren bir kumandan olarak karşımıza çıkar.²⁰ Sabih'le baba-oğul gibi olan Kuteybe, romandaki en mükemmel kişiliktir. İbnülemin'in bu romandaki ideal yönetici anlayışının Halife Velid'le birlikte en mühim örneğidir. Yazar, romanda Kuteybe'nin şahsiyetini ele alırken, daha çok Hâmid Vehbi'nin *Meşâhir-i İslâm* (1314) isimli eserinden faydalanır. İbnülemin'in modernleşme döneminde Kuteybe gibi otoriter, tavizsiz bir kişiliği idealize etmesi devrin ihtiyacı olarak böyle bir kişiliği görmesiyle doğrudan alakalıdır.

Sabih'teki tarihî kişiliğe sahip ideal karakterlerden Halife Velid bin Abdülmelik ise “*Mülûk-ı Mervaniye'nin fütuhât ve galebat-ı cihângirane ile şöhret-yâb olan meşahir-i eâzımünden ve meyl-i me'âlî, hubb-i kemâli gibi birçok hasâis-i bergüzîde ile ittisaf etmiş ekâbir-i ümmetten*” olarak tavsif edilir. (s. 11) Halife Ömer bin Abdülaziz gibi o da adaletin timsalidir. Tarihî kaynaklarda ilmi, ahlâkı ve yönetim becerisiyle öne çıkartılan Halife Velid'in devri, kurumsallaşma açısından İslam devletlerine modellik etmiş, Emevi İslam

²⁰ Kuteybe'nin tarihî şahsiyeti hakkındaki değerlendirmeler için bakınız: Fatih M. Şeker, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, s. 123-132.

Devleti coğrafi olarak en geniş sınırlara onun devrinde ulaşmıştır. Endülüs, Kaşgar, Hindistan, Afrika ve İspanya'nın bir kısmı fethedilerek İslâmiyet bütün bu bölgelerde intişar etmiştir. Yine onun devrinde Arap milliyetçiliğinin yerini İslam asabiyetinin aldığı görülür. Arap milliyetçiliğinden İslâm asabiyetine geçişi sembolize eden Halife Velid prototipi milliyetçi akımların baş gösterdiği bir devir için seçilmiş ilginç bir örnektir. Yazar, bu seçimiyle devrindeki fikir akımlarına karşı hangi mesafede durduğunu da göstermek ister. Velid bin Abdülmelik; özellikle Haccac, Kuteybe gibi büyük kumandanlar vasıtasıyla hilâfet makamına geldiğinde karşılaştığı çok başlılığı ve ayrılıkçı politikaları ortadan kaldırmayı başarmış, İslam devletindeki birliği sağlamıştır. Bu taraflarıyla da İbnülemin'in ve devrinin hasret duyduğu ideal hükümdar modelidir.

İbnülemin, Tanzimat devri romancılarının yaptığı gibi, romanı fikirlerini ifade etmek için bir vasıta olarak görmüş ve aynı dönemde gazete ve mecmualarda yazdığı fikirlerle paralel birtakım düşüncelerini okuyucuyla paylaşmıştır. Romanlarındaki bu fikirler, esasen fikrî eserlerinde söylediklerinin bir kere daha teyididir. Tanzimat sonrası yazarlarda, özellikle Namık Kemâl ve Ahmet Midhat Efendi'de görülen bu tutum yazılan romanları tezli roman sınıfına sokmaktadır. Romanda İslâm medeniyeti ve ahlâkî çerçevesindeki fikirler, olaylar aktarılırken veya karakterler yaratılırken verildiği gibi, zaman zaman da anlatıcının vakanın akışını kesip araya girmesiyle okuyuculara ulaştırılır.

İslâm tarihiyle ilgili bu romanda din, özellikle de “*Îlâ-yı Kelimetullah*” için mücadele fikri önemli bir yer tutar. *Sabih*'te; cemiyete her bakımdan nizam veren, kahramanları harekete geçiren ve onları bütünüyle yönlendiren dindir, Allah kelamını yeryüzüne hâkim kılma düşüncesidir. Barış, adalet ve ahlâk için din olmazsa olmaz şartlardan biridir. Din, aynı zamanda kahramanların akıl ve ruh sağlığını da muhafaza eder. Dinle bağlantılı olarak vatan, romanda dinin yaşandığı yer olarak gösterilir.

İbnülemin'in yazılarında ısrarla üzerinde durduğu “*ahlâk*” meselesi romandaki ana temalardan bir diğeridir. Romandaki anlatıma göre ahlâk, bireysel olduğu kadar toplumsaldır. O, ahlâkî “*bir milletin ruhu mesabesinde gördüğü*” ittifak - ittifak ve “*her kuvvetin esası*” diye nitelendirdiği milliyetle beraber ele alır. Bütün bunların husulü için de adaletin olması gerektiğini vurgular. Onun bakışıyla “*ittihad*” bir milletin ahlâkî ve siyasî birliğinin sağlayıcısıdır. (s. 71-72.) Devrindeki içtimâî ve idarî bakımdan karşılaştığı ahlâkî bozuklukları, romanda idealize ettiği kahramanların söyledikleri üzerinden tenkit etmiştir. Romanda; aile tecrübesinden ve çokluk ilk gençlik

hatıralarının canlandığı devlet saygısı ile devletin daha iyi nasıl yönetileceğine dair fikirler vardır. İbnülemin, Devlet-i Âlî Osman'ın hâli hazırdaki problemlerini fark etmiş ve *Sabih*'te bu meseleleri geçmiştir, VIII. asırda Kâşgar Devleti'nde yaşanmış gibi göstermiştir. İbnülemin, geri kalmışlığımızın sebepleri olarak çalışmama, hak etmeden önemli mevkilere gelmeye çalışma, ahlâkî meselelere kayıtsız kalma, milliyet ve ittihattan yoksunluğu gösterir. Ayrıca Tanzimat ve Sultan II. Abdülhamit devrinin en önemli fikir akımlarından İslâmcılık, romanda temel fikir olarak yer alır.

İbnülemin'in romandaki müsbet şahısları aynı zamanda iyi yöneticidirler. Kuteybe, Halife Velid ve Sabih'in şahsında iyi yöneticinin özellikleri şunlardır: Kendisini düşünmez, insanlara doğru yolu göstermeye, onları "*girdâb-ı dalâl*"den kurtarmaya çalışır, kendisi için değil, insanlığın yararı için, adalet ve ahlâkî temin etmek için uğraşır. Tecrübelidir, dünyanın geçici olduğunu, ikbal ve idbarın bir arada olduğunu bilir. Bulduğu mevki ve makamlardan dolayı övünmez, daima merhametli olur, zayıfları kollar, hukuku gözetir ve Allah'ın huzurunda mahkemeye çıkartılacağını unutmaz. Amirleri akla, mantığa ve hâli hazırdaki vaziyetle mütenasip olmayan emirler verirse emrin gereğini yerine getirmez. Yöneticilerin yanında bulunan kimseler, hata yaptıkları takdirde onları ikaz etmelidir. Bu son fikir, romandaki ikinci dereceden kahramanların şahsında vücut bulur. Mesela Sabih'in dostu ve yardımcısı olan Habib böyle birisidir. O, Emir Sabih'e sadece arkadaşlık etmez, aynı zamanda hatalarını çekinmeden söyler, zor durumda kaldığında ona yol gösterir. (s. 13, 19, 28-29, 69, 71-73, 168 ve 211-212.) İyi yöneticinin vasıflarından bir diğeri de müşâvereye önem vermesidir. Sabih hapse düştükten sonra alacağı bütün kararlarda Şirin, Habib, Alp ve Elvend'e danışır. Onlarla birlikte meseleyi uzun uzun müzakere ettikten sonra, karara bağlar ve bu kararı hep birlikte uygularlar. (s. 197-198) Aynı şekilde Han da genel itibariyle Hümayun, Firuz ve Şirin'le müzakere ettikten sonra ne yapacağına karar verir.

İbnülemin'in bu fikirleri, amirlerinin her dediğinde bir hikmet olduğunu var sayan devrin bürokratik aydın tipine taban tabana zıttır. O, aslında bizim devlet anlayışımızda var olan bir tavrı yeniden hatırlatır. Bu tavır, bir taraftan da, İbnülemin'in eserlerinde sık sık atıfta bulunduğu Nâmık Kemâl'in meşhur

*Görüp ahkâm-ı asrı münharif sıdk u selâmetden
Çekildik izzet-i ikbâl ile bâb-ı hükûmetden*

beytiyle ifade ettiği yeni bir zihniyeti de gösterir.²¹ Daha sonraları kaleme aldığı *Son Sadriazamlar* incelendiği vakit devrin yöneticilerinin bu umdelere göre tenkit veya tebci edildiği görülür. Bununla beraber sansürün “tâc, taht, saltanat, hürriyet” gibi pek çok kavramı çıkarttığı hâlde “müşavere” ve “gerektiğinde amirlere itaat etmeme” gibi fikirleri göz ardı etmiş olması da hakikaten ilginçtir.

İbnülemin romanda kadın meselesini tıpkı Tanzimat devri yazarları gibi işlemiştir.²² Romanda, Sabih’in sadece hatıralarında geçen annesini bir kenarda bırakırsak, tek kadın Şirin’dir. Şirin, bazı özellikleri itibariyle edebiyatımızda Tanzimat sonrasında görülen ideal kadın tiplerinden birisidir. Şirin; tahsil ve terbiyesine dikkat eden, millet ve memleketinin ekonomik, siyasî ve ahlâkî durumuyla ilgilenen bir kadındır. Kâşgar’ın mevcut yönetim şekline ve dinî durumuna çok üzülür. Memleketindeki cehaleti ortadan kaldırmak için büyük bir gayret sarf eder. Şirin; aşkında da, görüşlerinde de sabit-kademdir. Şâirane bir ruha sahiptir. Müzikle ilgilenir, rübaþ çalar. O, Namık Kemâl’in *Vatan yahut Silistre* piyesindeki Zekiye ve Abdülhak Hamit Tarhan’ın *Tarık* piyesindeki kadınlar gibi²³ savaşı özelliklere de sahiptir. Kâşgar’ın Müslümanlaşması için elinden geleni yapar. Ona göre, İslâm’la müşerref olamamış bir yer vatan değildir. Romanın sonunda onlarca kişiyle, öleceğini bile bile, kahramanca mücadele etmesi bize *Cezmi* romanındaki Perihan’ı hatırlatır. Bu mücadele azmi, Osmanlı’nın kuruluşunda etkili olan “*Bâciyân-ı Rûm*” tecrübesinde²⁴, 1293’teki Türk - Rus Harbi’nde ve tarihteki pek çok hadisede olduğu gibi Müslüman-Türk kadınının gerektiğinde üzerine düşen vazifeyi ifa etmekten canı pahasına da olsa vazgeçmeyeceğinin güzel bir örneğidir.

Romanda bahsi geçen bu fikirlerle bağlantılı iki temel çatışma dikkati çeker. Birisi devletler düzeyinde olup dinidir. İbnülemin eserde din birliği olmayanlar arasında barışın olamayacağı tezini işlemiştir. Bu sebeple siyasî çatışmaların merkezinde din vardır. Din aynı zamanda adaleti ve ahlâkî erdemleri de beraberinde getirir. Diğer çatışma ise romandaki şahıslar arasındaki eylem, fikir ve aşk çatışmasıdır. Sabih, esaretinin ilk günlerinde bazı

²¹ Namık Kemâl’in bu beytinin Osmanlı bürokrasisinde yol açtığı zihniyetle alakalı olarak bakınız: Mehmet Kaplan, *Tip Tahlilleri*, Dergâh Yayınları İstanbul, 1986, s. 179-180.

²² Bu konuda bakınız: Sema Uğurcan, *Türk Romanında Çalışan Kadın Tipleri (Tanzimat’tan Cumhuriyete Kadar)*, (İ.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1983.

²³ Bu hususta daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Sema Uğurcan, *Abdülhak Hâmid Tarhan’ın Eserlerinde Tarih*, s. 90-92.

²⁴ Anadolu Bacılarıyla ilgili bakınız: Şemsettin Şeker, “Anadolu’nun Türkleşmesinde Müsellah Kadınların Rolü: Bâciyân-ı Rûm”, *Kültür dergisi (Osmanlı’da Kadın Özel Sayısı)*, nr. 16, Güz 2009, s. 64-67.

özellikleri itibariyle Mehmed Said Paşa'yı hatırlatan Hümayun'la²⁵ harp-sulh, devlet yönetimi, fetihlerin gayesi ve ahlâk üzerine fikrî bir çatışma yaşar. Yazarın Firuz ile Şirin'i mukayese ettiği satırlardaki mizaç çatışmasında anlatıcının müdahaleci tavrı kendisini gösterir. Firuz her bakımdan kötü olarak anlatılırken Şirin her yönüyle müsbet gösterilir. Sabih - Firuz mukayeselerinde de aynı tavır öne çıkar. Şahıslar arasındaki çatışmanın bir diğeri de Sabih-Şirin-Firuz üçgeninde gelişir. Burada çatışmanın merkezinde Şirin yer alır. Sabih saffetle malul bir aşka sahipken Firuz'un aşkı şehvet ve menfaat doludur.

Roman üslup özellikleri itibariyle de dikkati çeker. İbnülemin / anlatıcı, romanda vakanın akışını kesip sık sık araya girer ve yukarıda genel hatlarıyla değerlendirdiğimiz fikirleri serd eder. Bunu yaparken Tanzimatçılar gibi, özellikle Ahmet Midhat Efendi gibi her türlü ansiklopedik bilgi vermek yerine dinî, ahlâkî ve fikrî telkinlerde bulunur.

Sabih romanı tarihî romanlarda sıkça kullanılan bir metotla,²⁶ hâkim bakış açısıyla, yazılmıştır. *Sabih*'te üçüncü tekil şahıs anlatıcının bütün özellikleri görülür. Zaman, mekân, kişi ve olaylarla ilgili bütün bilgileri ondan öğreniriz. Yazar konuya geçmeden önce kahramanların özellikleri hakkında biyografik bilgiler verir. Şahıs ve olaylarla ilgili değerlendirmeleri okuyucuya bırakmaz. Okuyucu, olup bitenleri peşin hükümlerle takip eder. Eserin ilk kısımlarında Sabih'i ele alan anlatıcı, onun yaşadığı asrın hususiyetlerini, yetişme şartlarını, psikolojik özelliklerini özetleyerek anlatır. Bilgi vermek gayesi burada da kendisini gösterir. Yazarın hususî bir teknik olarak kullandığı bu metot eserin belirli yerlerinde kendisini gösterir ve romanın bu kısımlarına âdeta makale görüntüsü verir. Olaylara hâkim olan anlatıcı, kendi görüşlerine uygun olarak tasarladığı kahramanları benimserken, karşı kutupta olan roman kişilerine karşı eleştirel yaklaşır.

²⁵ Hümayun romanda şu vasıflarıyla dikkati çeker: Hümayun altmışına yaklaşmış, akıllı, ileri görüşlü, iyiyi kötüyü ayırt edebilen birisidir. Han tarafından Şirin ile Firuz arasında denge unsuru olarak kullanılmaktadır. Han üçünün görüşlerini alarak orta yolu bulup ülke yönetiminde muvaffak olmaktadır. Firuz onu "*vehm-i mücessem*" olarak niteler. Şirin ise onu "hükümetin ruhu mesabesinde" görür. Han, yerine koyacak adam bulamadığı için ona tahammül etmektedir. Bu, biraz da Abdülaziz'in Âli Paşa'ya aynı sebepten tahammül etmesiyle benzeşir. (Bu hususta bakınız: İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 26-28). Hümayun, örtülü de olsa iktidarın Müslümanların eline geçme ihtimalini hesaplayarak kendi durumunu garanti almak için Müslüman şahıslara destek verir. Hümayun'la müşterek vasıfları çok fazla olan Mehmed Said Paşa'nın hayatı ve hususiyetleri hakkında bakınız: İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 989-1263.

²⁶ Tarihî romanlardaki anlatıcı tipleri hakkında bakınız: Zeki Taştan, *Türk Edebiyatında Tarihi Romanlar: Türk Tarihi ile İlgili 1871-1950*, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2000, s. 1220-1296.

İbnülemin romanda; mektup, şiir, rüya gibi modern roman tekniklerinden azamî derecede istifade etmiş ve bu anlatım vasıtalarını vak'aları, fikirleri ve kahramanların durumlarını ifadede bir vasıta olarak kullanmıştır. XIX. asır romanında yaygın olarak başvurulan mektup²⁷ Sabih'teki anlatım vasıtalarından bir diğeridir. Mektuplar; konunun-şahısların daha iyi anlaşılmasını sağladığı gibi romanlardaki kahramanların birbirlerine karşı hislerini de ortaya çıkartır. Sabih-Şirin mektuplaşmalarında ve Sabih'in babasına yazdığı mektupta kahramanların hislerini, düşünce dünyalarını, hayat karşısındaki tavırlarını görebiliriz. İbnülemin; vakaları, hadisenin geçtiği zamandan çok sonra yazılmış mısra ve beyitlerle, zaman zaman da kendi şiirleriyle süsler. Yazarı belli olan bu şiirler, eserin gerçekten fiktif düşünüldüğünü de gösterir. Metne şiir katma özelliği biraz da Namık Kemal'den gelir. Şiir örnekleri, İbnülemin'in kahramanların halet-i ruhiyelerini ve aşka bakışlarını izah etmek için yararlandığı unsurlardan birisidir. Romanda rüyaların da etkili bir şekilde kullanıldığını görürüz. Tasavvufi gelenekteki rüyaların fonksiyonuyla Tanzimat sonrası edebiyatımızda rüyaların özellikle siyâsî²⁸ maksatlı kullanılışı göz önüne alınırsa İbnülemin'in bu meseleye büyük bir ehemmiyet verdiği düşünülebilir.

Romandaki tasvirlerde üslup ve tutum bütünüyle eski edebiyata özgüdür. Yazar, tabiatı yaşadığı devrin dilinden çok Divan Edebiyatı'nın diliyle anlatmaktan hoşlanır. İbnülemin tabiatı anlatırken gerçek dünyadan hareket etmez, daha çok kahramanların özellikleri ve ruh durumlarıyla bağlantılı tasvir eder. Romanda bahar mevsimi, gündüz ve gece vakitleri gibi kozmik zaman unsurları romantik bakışa uygun kullanılmıştır. Romanda gece vakitleri kötü olayları aktarmak için seçilir. Mesela Firuz, Sabih'i öldürmek gayesiyle bir gece yarısı dairesine baskın düzenler. Yine Şirin dünyaya çok uğursuz bir gece vakti gelmiş, annesini bir gece vakti kaybetmiştir. İki âşğın ölümü de geceyi andıran uğursuz bir karanlığın Kaşgar'ı sardığı esnada gerçekleşmiştir. Kahramanların ruh halleri en çok geceleri değişir. Sabih, hapis hayatının yanına aşk acısı da karışınca uykusuz geceler geçirir. Türlü türlü hayallere, buhranlara hep gece vakitlerinde dalar.

İbnülemin romanda bahar mevsimini ise hep güzel taraflarıyla kullanır. Bahar mevsimiyle roman kahramanı Sabih'in ruh hali arasında ilginç benzerlikler kurar. Sabih bir bahar vakti dünyaya gelmiştir. Sabih'in iyi haber aldığı anlar hep "*bir bahar sabahı*" diye anlatılmaya başlanır. İkinci bölümde

²⁷ Türk edebiyatında mektup nevinin inkişafına dair tetkikler için bakınız: Ömer Faruk Akün, *Nâmık Kemâl'in Mektupları*, İstanbul, 1972, s. I-XXI; Emel Kefeli, *Bir Anlatım Tekniği Olarak Mektup*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 9-51.

²⁸ Tanzimat sonrası Türk Edebiyatında neşredilmiş rüyaların bir kısmı hakkında bakınız: Metin Kayahan Özgül, *Türk edebiyatında Siyasi Rüyalar*, Ankara, 1989.

Sabih'in doğduğu zaman, İbnülemin tarafından Divan şiiri nesiblerini aratmayan parlak bir üslupla tasvîr edilir. (s. 5-7) Baharın güzelliklerinden bahsedilen bu bölüm daha çok mesnevilerin giriş bölümlerini hatırlatır.²⁹ Sabih'in doğumunda olduğu gibi romanın ilerleyen sayfalarında da İbnülemin onun mutlu olduğu anları, olayları veya güzel geçecek bir günü baharla birlikte verir. Hâsılı müsbet olan her şey bahar ayıyla bağlantılıdır.

Yazar roman kahramanlarını oluştururken de eski edebiyatın güzel ve güzellik anlayışından yararlanır. Şirin'in portresinde divan edebiyatındaki güzellerin etkisini görmek mümkündür. Şirin, divan şiirine ait "gül, melek, bahar" gibi mazmunlarla anlatılır. Aşk tasvirlerinde de aynı üslup sergilenir. Romandaki aşkta tamamen eski edebiyatın muhayyel - soyut aşk anlayışını görürüz.

İbnülemin romanda mekânları tasvir ederken gerçek dünyadan hareket etmez.³⁰ Bunun yanında o devrin hayat tarzını, giyim-kuşamını, savaş malzemelerini ifade eden cümlelere de romanda rastlanmaz. Bu durum biraz da,

²⁹ Divan şiirindeki bahar tasvirleriyle alakalı bakınız: A. Atilla Şentürk, *XVI. Asra Kadar Anadolu Sahası Mesnevilerinde Edebî Tasvirler*, (İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1987, s. 25 vd.

³⁰ Romanın 10. ve 11. kısımlarında vakaların büyük oranda geçeceği Kaşgar şehrinin fizikî ve halkının itikadî hususları tasvir edilir. Semencan'a komşu olan Kaşgar Hanlığı, o devrin en mamur ülkelerinden biridir. Çin ile komşu olan bu devletin ele geçirilmesi Çin'in fethini de kolaylaştıracaktır. Şehrin görünümü hakkında bilgi verilmez; şehir daha çok yönetim, din ve ahlâkî problemler üzerinden anlatılır. Bu şehirde ahlâk bitmiştir, yönetiminde aksaklıklar vardır, zihni, amelî karmaşa ve kargaşalar halkı ikiye bölmüştür. Kaşgar ahalisi çok mutaassıptır. Kaşgar'da milletin ahlâksızlığından dolayı şiddet ve nifak yayılmıştır; terbiyeye muhtaç olan halkı, insanlığın koruyucusu olan Kuteybe gelip terbiye edecektir. Dolayısıyla şehir fethedilmeye hazırdır. Bu anlatım tarzı, İslâm tarih yazıcılığında fetihleri müyesser kılan unsurlar çerçevesindeki genel anlatım tarzıyla örtüşen bir özellik sergiler. Çinliler ve diğer komşu milletler defalarca işgal ettikleri bu kıtayı yeniden elde etmek için her türlü yolu denerler. Ahali, Çin saldırılarından ve idarecilerin zulmünden bıkmış kurtarıcı beklemektedir. Buradaki Müslümanlar hem Kaşgar'daki gayrimüslimlerin zulümlerine göğüs gerer, hem de bunların muzır niyetinin önüne set çekmeye çalışırlar. Bir taraftan da Semencan'da adil bir hükümet teşkil eden Sabih'in gelip kendilerini kurtarmasını ümit ederler. Tarihî kaynaklara göre Kaşgar ahalisi Türk'tür; fakat eserde onların Türk olduğuna dair tek kelime geçmez. Romancı sadece Habib'in Sabih ile Şirin'nin aşkını öğrendikten sonraki mülâhazası esnasında o yörenin inancı hakkında ipucu verir: "*Sabih-âh timsal-i müşahhas-ı fazilet olan Sabih bir duhter-i mecusiye perestîş-gâh-ı nigâh-ı im'an eylemiş, tecellizar-ı envârı olan gönlüne sûretini nakş etmiş.*" (s. 171). Bilindiği gibi, mecûsilik daha çok İranî topluluklar arasında yaygın bir dindir. Türkistan bölgesine bu topluluklar vasıtasıyla ulaşan ve bölgenin kendine mahsus kültürüyle birleşen bir dindir. Ancak romanda, mecûsilğin bu taraflarına ve insanların sosyal-ferdî hayatındaki izlerine dair hiçbir şey söylenmemiş, mecûsilik sadece iki din mensupları arasındaki savaş sebebi olarak gösterilmiştir. Romanda, mekânın tasvirinde olduğu gibi dinin nasıl yaşandığı hakkında ritüellerle de karşılaşmayız. Din, ideal ve vicdanî boyutuyla romanda yer bulur.

romancının vakaya ve kahramanların hususiyetlerine yoğunlaşmasının bir getirisidir. Vakalar genel olarak Şam, Semencan ve Kâşgar'da cereyan eder. Romandaki tarihî bilgileri göz önüne alırsak çizilen coğrafya çok daha geniştir. Roman genel olarak üç kıtayı çevreleyen bir coğrafyayı içine alır.³¹ Bu mekânlar, fethedilen yerleri ve İslâmiyet'in yayılmasını göstermek gayesine matuftur. Romanda geçen iç mekânlar saray, sarayın bahçesindeki köşk ve Sabih'in ruh halini değiştiren bir unsur olarak zındandır. Romanda saray, eski edebiyattaki saray imajıyla aynı mânâda kullanılır. Saray, maddî - manevî iktidarın, ikbâlin ve idbarın sembolüdür. Zindan da Sabih'in kahramanlığının ve yöneticilik liyakatinin aksine santimental yapısıyla kendisini gösterdiği yerdir. Müellif, zindanın da fizikî özelliklerinden bahsetmez, burasını daha çok kahramanların ruh hallerine etkisi bakımından değerlendirir.

Bütün bunların yanında *Sabih* romanı –İbnülemin'in diğer eserleri gibi- okuyucudan belirli bir edebiyat ve dil seviyesi ister. Klasik edebiyatımızın sanat zevklerinin yanında, Arapça ve Farsça bilgisi, ahlâk ve siyasetle alakalı bazı kavramların dekâyıkına vâkıf olmak ve İbnülemin'in fikir dünyasını bilmek bu seviyenin ilk aşamasıdır.

1.1. Sabih Romanının Namık Kemâl'in Cezmi Romanıyla Mukayesesi

İbnülemin, *Sabih*'i Namık Kemâl'in *Cezmi* romanın tesiriyle kaleme aldığını söyler.³² İki roman da incelendiğinde benzer yönlerinin olduğu görülebilir. Olayların tertip edilmiş şekli, kahramanların hususiyetleri, çatışan değerler ve üslup açısından benzerlikler oldukça dikkat çekicidir.

Türk edebiyatının tarihî roman türünde kaleme alınmış ilk eserlerinden biri olan *Cezmi*'yi³³ Namık Kemâl, bildiği gibi iki cilt olarak planlanmışsa da

³¹ Romanın ilk bölümlerindeki hadiseler hülâsa edilirken fethedilen yerleri gösteren şehir, kıta ve bölge isimleri şunlardır: Tanca, Toledo, Erbona, Moltan, Dabık, Kostantiniyye, Beykent, Horosan, Semerkant, Nesef, Kiş, Buhara, Buğlan, Taklan, Cürcan, Semencan, Faryâb, Belh, Kulçe, Hokand, Türkistan, Sibiryâ, Harezmi, Çin, Moritanya, Hind-i Garbî, Şimalî Asya, Afrika ve Maverâünnehr.

³² İbnülemin, *Son Asır Türk Şâirleri*, s. 2176.

³³ Roman hakkında daha geniş bilgi ve değerlendirmeler için bakınız: İsmail Habib (Sevük), *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1340, s. 171-172; İbrahim Necmi Dilmen, "Nâmık Kemâl'in Romancılığı ve Romanları", *Nâmık Kemâl Hakkında*, İstanbul, 1942, s. 97-124; Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, II. baskı, İstanbul, 1956, s. 392-397; a.mlf., "Nâmık Kemâl'in Doğuşunun Yüzüncü Yılı Münasebetiyle Cezmi'ye Dair", *Edebiyat Üzerine Makaleler*, İstanbul, 1977, s. 215-217; Ömer Faruk Akün, "Nâmık Kemâl'in Kitap Halindeki Eserlerinin İlk Neşirleri", *Türkiyat Mecmuası*, XVIII (1976), s. 55-56; a.mlf., "Nâmık Kemâl",

sadece birinci cildini yazabilmiştir. Özellikle 1293 Türk - Rus Harbi'nden sonra Osmanlı'ya bağlı milletlerin isyan etmesiyle devletin batı sınırlarında karşılaşılan zorluklar Nâmık Kemâl'i "ittihâd-ı İslâm" fikrine, bir diğer deyişle İslâm'ın vahdet anlayışı üzerinde tekrar düşünmeye sevk etmiştir. Onun en büyük amaçlarından biri İslâm ülkelerini bir araya getirmektir. Nâmık Kemâl, özel önem verdiği bu fikri, *Celâleddin Harzemşah* piyesinde ve daha sonra yazdığı *Cezmi* romanında geniş bir şekilde işlemiştir. Onun fikrine göre "ittihâd-ı İslâm"ın önündeki en büyük engel şiflerin hâkimiyetindeki İran'dır. Eğer İran, Sünnî hâkimiyetine girse İslâm birliği sağlanabilir. Bu fikirten hareket eden Nâmık Kemâl, konusunu XVI. yüzyıldaki Osmanlı-İran savaşlarından alan bu eseri yazmıştır. Romanda Sünnîlikleri belirgin olan Cezmi ve Adil Giray'ın ve gizli bir Sünnî olan Şah kızı Perihan'ın olabildiğince yüceltildiği görülür.

Cezmi romanı hakkında verdiğimiz bu kısa bilgiden sonra *Sabih ve Cezmi* arasındaki benzerlikleri şöyle sıralayabiliriz:

Evvela şunu ifade edelim ki İbnülemin de, Nâmık Kemâl de romanı, edebiyat telâkkileriyle paralel olarak, topluma tarihî bilgileri vermek ve ahlâkî, dinî bazı fikirleri aşlamak maksadıyla yazmışlardır. İslam birliği idealine sadık olan her iki yazar da bu ideali romanlarında temel mesele olarak işlerler.

Her iki roman da isimlerini roman kahramanlarından alır. *Sabih* romanında esere ismini veren Sabih esas kahramanken, *Cezmi*'de romana ismini veren şahıs başkahraman olmasa dahi romandaki önemli şahıslardan biridir. Romanlarda birbirlerine karşılık gelen şahıslar Sabih ile Adil Giray'dır. Adil Giray'ın büyük gayelerinden biri, İran'da iktidarın Sünnîlerin eline geçmesidir. O, Osmanlı - İran savaşlarının birinde şiiilere esir düşer, âşık olur, Osmanlılardan yardım ister ve öldürülür. *Sabih*'te ise; Emir Sabih'in Türkistan'ın fetihlerine katılması, esir düşmesi, Kaşgar'da hapisteyken âşık olması, Kuteybe'den yardım isteyerek Kaşgar'ın fethini hızlandırması ve şehit edilmesi hikâye edilir. Sabih'in en büyük gayesi Kaşgar ülkesinin Müslümanlaşmasıdır. Bunun yanında çerçeve hikâye olarak Kuteybe'nin fetihlerine de yer verilir. Bu kısımlar ayrı bir hikâye gibi görünse de gene ana kahraman Sabih'in hikâyesiyle bağlantılıdır. *Cezmi*'de anlatılansa XVI. asır sonunda Adil Giray'ın İran'da yaptığı mücadelelerin hikâyesidir. Cezmi, onun hikâyesinin müşahidi ve A. Giray'a yardımcı olan bir insandır. Cezmi, sarayın dikkatini çekip devlet kademesinde yükselme fırsatını yakalamışken, devlet ve millete en büyük hizmetin savaş meydanlarında verileceğine inandığından Türk

DİA, IX, 67-68; a. mlf., "Nâmık Kemâl", *DİA*, c. 32, s. 373 ; Abdullah Uçman, "Cezmi", *DİA*, c. 7, s. 513-514.

- İran savaşlarına katılır. Bu tarafıyla Sabih'in Halife Velid'in maiyetindeki vazifesinden benzer gayelerle Türkistan'a gidişi arasında benzerlik vardır.

İki roman da saray etrafında geçer. Romantik bir tarzla yazılan eserlerde tarihî olaylar, dramatik şekilde son bulan bir aşkla beraber sunulur. Esaret her iki romanda da vakanın ve kahramanların kaderi üzerinde söz sahibidir. Aşk üçgeni iki romanda da dikkati çeker. Şahıslar arasındaki çatışmanın sebeplerinden birisi aşktır. *Cezmi*'de, Adil Giray'a âşık iki kadın vardır. Adil Giray üzerinde iki kadın çatışır. *Sabih*'te ise çatışma, Sabih, Şirin ve Firuz üçgeninde yaşanır. Çatışmanın merkezinde Şirin yer alır. Romanlardaki bir diğer çatışma da *Cezmi*'de şiî -Sünnî, *Sabih*'te ise kâfir (mecûsî) - Müslüman çatışmasıdır.

Romanlarda anlatılan esas olayların esaretten sonra başlaması da bir başka benzerliktir. Kırım prenslerinden Adil Giray, siyasî ve dinî sebeplerden çıkan Osmanlı - İran savaşlarından birinde esir edilir. İran şahının karısı Şehriyâr onun güzelliğine meftun olur ve gözünün önünde bulunması için saraya yakın bir köşke yerleştirir. Perihan devlet işlerini istişâre etmek bahanesiyle sık sık bu köşke gelir ve Adil Giray'la burada görüşür. Bu görüşmeler esnasında Adil Giray ile Perihan arasında âşk zuhur eder. Sabih de bir savaş sırasında, Buğlan'da çıkan isyanı bastırmak isterken, Firuz'un tuzağına düşer ve esir edilir. Sabih, esaretinden sonra Kuteybe'nin gözde emirlerinden biri olmasından ötürü Han tarafından sarayının bahçesindeki bir köşke yerleştirilir. Şirin ile Sabih, Kuteybe'nin Kaşgar üzerine yürümesini engellemek için yapılan müzakereler sırasında âşık olurlar.

Romanlardaki kadın kahramanlar da özellikleri itibariyle birbirlerine benzer. Şiî ülkesindeki Perihan, yazarın, yani Namık Kemâl'in açıkça tarafını tuttuğu Sünnî mezhebindedir. Şirin ise mecûsîler arasında gizlice Müslüman olmuş bir genç kızdır. İran'da Sünnî bir devrim yapmak isteyen Adil Giray ve Perihan yardım etmesi için *Cezmi*'yi çağırırlar. Onun yardımlarıyla İran'da yapacakları darbenin altyapısını hazırlamaya başlarlar. Aynı şekilde Sabih ile Şirin de kendilerine ve davalarına yardımcı olması için Habib'i çağırır. Habib onların can güvenliğini sağlayacak, Kaşgar'a İslam ordusu gelene kadar buradaki Müslümanları Alp ve Elvend ile birlikte örgütleyecektir.

Romanlarda dikkati çeken benzerliklerden bir diğeri de, devlet yönetiminde dört kişinin söz sahibi olmasıdır. *Cezmi*'de, devleti İran Şahı, oğlu, karısı Şehriyâr ve kardeşi Perihan yönetirken; *Sabih*'te; Han, kızı Şirin, yeğeni Firuz ve vezir Hümayun yönetir. Her iki eserin de yazıldığı - yayımlandığı senelerdeki yönetim anlayışına dikkat edersek burada ne demek istenildiği daha net anlaşılabilir.

Nâmık Kemâl de, İbnülemin de romantizmin tesiriyle romandaki kahramanları iyiler ve kötüler şeklinde ikiye ayırmış ve iyileri hep iyi, kötülerini de hep kötü olarak göstermişlerdir. *Sabih* romanında kötü şahıs Firuz'un gördüğü rolü *Cezmi*'de Mirza görür. İki kadının köşkte Adil Giray'la görüşmesini ahlâkî ve siyasî olarak rahatsız edici bulan Mirza yönetimi devirmeyi amaçladıklarını öğrenince iki âşığın bulunduğu yere baskın yapar ve onları öldürür. Bu arada ahlâkını beğenmediği Şehriyâr'ı da öldürür. Öldürülen Cezmi, daha sonra iki âşığı aynı mezara defnederek ve mezarın başında insan iradesini öven bir kasîde okur. Sabih ile Şirin'in öldürülmesi de buna benzer bir sahnede cereyan eder. Kuteybe Kâşgar önlerine geldiğinde, bütün amacı Şirin ile Sabih'i öldürüp mesut olmalarını önlemek olan Firuz orduya kumanda etmeyi bırakır ve askerleriyle birlikte onların oturdukları daireye bir baskın yaparak iki âşığı ağır yaralar. Habib bu baskını önlemek istese dahi muvaffak olamaz. Kuteybe'nin şehri ele geçirmesiyle baskın sırasında ağır yaralanan Sabih ile Şirin vefat edip aynı mezara defnedilirler. Onların cenazesinde Kuteybe insanoğlunun acizliği hususunda çok hissî bir nutuk irâd eder.

Her iki romanda da yazarlar, hakîm bakış açısını kullanmışlardır. Anlatıcı, her iki romanda da ön plândadır. Zaman, mekân, kişi ve olaylarla ilgili bütün bilgileri onlar aktarır. Yazarlar sadece kişilerin duygu ve düşüncelerine hâkim olmakla kalmaz; olaylara, şahıslara, onların davranışlarına ait kanaatlerini belirtir, yorumlar yaparlar. *Sabih* romanının ilk kısımlarında ana kahraman Sabih'i ele alan anlatıcı, onun yaşadığı asrın -hicrî birinci asır- hususiyetlerini, bu asrın fetih hareketlerini, yetişme şartlarını, psikolojik özelliklerini özetleyerek anlatır. Nâmık Kemâl'in *Cezmi*'si de, bilindiği gibi hicrî X. asrın anlatımıyla başlar. Yalnız, Nâmık Kemâl, asrın tarihî olaylarını bir bütün olarak ve ayrıntılı bir şekilde tasvir ederken, İbnülemin İslâm'ın yayılması ve "İlâ-yı Kelimetullah" için yapılan fetihleri ve İslam devletinin coğrafi genişliğini vurgulamak maksadıyla bu kısmı daha kısa tutmuştur. Yine aynı şekilde, yazarlar konuya geçmeden önce bir biyografi eserinde olduğu gibi kahramanların hususiyetleri hakkında bilgiler verirler. Romanlarda dikkati çeken bir başka husus da anlatım vasıtası olarak mektup türünün kullanılmasıdır. Mektup, her iki romanda da olayları ve kahramanların ruh hallerini açıklama vasıtasıdır. Her iki yazar da şiir nevinden istifade etmişlerdir. Kapalı mekân tasvirleri çok fazla yoktur. Nitekim Ahmet Hamdi Tanpınar da, *Cezmi*'de Nâmık Kemâl'in kapalı mekân tasvirini kullanmamasına dikkat çeker ve *Cezmi*'nin tarihî bir romanda olması gereken mahallî unsurlardan, devrin hususiyetlerini ve yaşanan mekânların tasvirlerinden mahrum olduğunu söyler:

“Bu romantizm amatörü dışarı âlemlerle âdeten alâkasızdır. Onun muhayyilesi mimarî, kostüm, silah, mobilya, devre ve mekâna ait her şeye yabancı kalır.”³⁴

Cezmi'de Nâmık Kemâl, eseri kaleme alırken bir kısım tarih kitaplarından faydalanmıştır. Bu eserler; *Tarih-i Peçevî*, *Sahâifü'l-Ahbâr* ve Hammer'in *Devlet-i Osmâniyye Târih*'idir. Nâmık Kemâl tarihî bazı olayları anlatırken bu eserleri dipnotta gösterir. Böylece okuyucuyu bilgilendirmek ve hikâyenin gerçeklik duygusunu arttırmak istemiştir. İbnülemin de romanını yazarken, *Sahâifü'l-Ahbâr* ve *Meşâhir-i İslam* isimli eserlerden faydalanmış, romanda yer yer bu eserlerden aldığı kısımları kullanmıştır. *Cezmi* romanındaki şahıslar (Adil Giray, Perihan, Şehriyâr ve Cezmi) gerçek şahıslardır. *Sabih* romanındaki Kuteybe, Halife Velid, Abdurrahman, Nizek Tarhan ve Hibîre tarihî şahsiyetlerken, Sabih, Şirin, Habib ve Firuz fiktif şahıslardır.

Cezmi bitmemiş bir romandır. Nâmık Kemâl iki cilt halinde yazmayı tasarladığı romanın devamını getirmemiştir. *Sabih* ise tamamlanmıştır. Bu manada olay örgüsü daha derli topludur. Ancak yapı, üslûp, şahıs yaratma, aşk, kıskançlık ve kahramanlık duygularını vermekte *Cezmi* çok daha gerçekçidir. Bunda, Nâmık Kemâl'in romanı yazdığı yıllarda olgun bir edebiyatçı olmasının tesiri büyüktür.

2. Bir Yetimin Sergüzeşti

İbnülemin, *Mütalaa* gazetesinde tefrika ettiği³⁵ ikinci romanı *Bir Yetimin Sergüzeşti*'nde yetim bir çocuğun hazin hikâyesini anlatır. Onun ilk romanı *Sabih* ile bu roman arasında yaklaşık iki yıllık bir süre vardır. *Bir Yetimin Sergüzeşti*'yle birlikte İbnülemin'in roman anlayışının teknik olarak bir hayli değiştiği, devrin siyasî havasının tesiriyle, daha çok hissî konulara yöneldiği, üslubunun biraz sadeliğe evrildiği, ruh tahlillerinin / tasvirlerinin azalıp olay merkezli bir roman anlayışının kendisini gösterdiği görülür.

Romanda, çekirdek hikâye ile çerçeve hikâye iç içedir. *Sabih* romandaki her şeyi bilen ve zaman zaman kendisini belli eden anlatıcı, yerini bu romanda iki anlatıcıya bırakır. İbnülemin, bu romanında Lebîb isimli bir çocuğun baba ve annesini kaybettikten sonra ricalden bazı kimselerin desteğiyle hayata tutunmasını çok dokunaklı bir şekilde hikâye etmiştir. “Gözyaşı edebiyatı” tavsifiyle değerlendirilen, hatta geçirtilen bu tema, aslında devrin mühim meselelerinden bir tanesidir. İbnülemin'in nesli 1293 Türk-Rus Harbi

34 Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 395.

35 *Mütalaa* gazetesinin, nr.10, 27 Rebiü'l-âhir 1314-24 Eylül 1312 tarihli nüshasında romanın tefrikası başlar, arada kesintilerle nr. 26 (23 Şaban 1314-14 Kanun-i sani 1312'de nihayete erer.

sonrasında dağılan ailelerin, öksüz veya yetim kalan çocukların dramlarının müşahidi olarak büyüdükleri için bu meseleye özel bir önem vermişler; eserlerinde ahlâk, terakki, medeniyet, eski - yeni çatışması gibi mevzuların yanında yetimlik temine de yer ayırmışlardır.³⁶ İbnülemin'in romanlarında, idrak edilen devrin birtakım meselelerinin yanında yakın çevresi ile kendi hayat tecrübesinin de doğrudan yer aldığına yukarıda işaret etmiştik. Hocası İpekli Tahir Efendi'nin vefatı sonrasında hocasının ailesinin karşılaştığı sıkıntılar, romanda bu temi işleminin arkasındaki bir başka âmildir.

Romanın ana kahramanı, yani anlatıcısı, memleketin “*en maruf gazetecileri arasında mümeyyiz bir mevkiye sahip*” olan Lebib Bey’le bir seyahat esnasında vapurda karşılaşır. Lebib Bey’in çok sevdiği, belki de yüz defa okuduğu *Yetim İdim* makalesinin sahibi ve hadisenin hem fâili hem de mef’ulu olduğunu öğrenince onun hakkındaki merakı pek ziyadeleşir. Anlatıcı, işte bu Lebib Bey’in hikâyesini bir girizgâhla birlikte okuyucuya takdim eder. Anlatıcının “üç dört kelimedede tashih ettim” dediği ve geriye dönüşlerle tahkiye ettiği eserde hikâyenin vakaları ana hatlarıyla şöyledir:

Lebib bir sabah mektebe gitmeye hazırlanırken herkese yardım etmeyi seven, dinin “nef’-i nas ve hayrû’n-nas” (İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olandır)³⁷ fehvasına her daim riayet etmeye çalışan babası Rahmi Bey’i kaybeder. Bu vefat, Lebib için felaketli günlerin başlangıcı olur. Önce, akrabaları sahte borç senetleri düzenleyerek bütün mallarını, mülklerini ellerin alıp onları sokağa atarlar. Daha sonra ise; amcası (H...) Bey’in hamiyet sahibi uşağı Sadık Efendi’nin kendilerine acıyıp yerleştirdiği Karagümruk’teki evinden onun annesinin tekdir ve azarları sonrasında ayrılmak zorunda kalırlar. Rahmi Bey’in yadigârı pırlanta yüzüğü değerinin çok altında bir fiyata (50 lira)

³⁶ Edebiyatımıza eserin yazıldığı devirde hâkim olan bedbinlik İbnülemin’in roman kahramanlarında da görülür. Aynı dönemde edebiyatımızda yetimlik temasının çok sık işlendiği görülür. Özellikle İbnülemin ve arkadaşlarının belirli bir süre çıkardıkları *Resimli Gazete*’de, iki romanını neşrettiği *Asır Gazetesi*’nde ve *Mütâlâ* mecmuasında yetimlik üzerine şiir, hikâye ve makale olarak bir hayli eserin neşredildiğini görürüz. İbnülemin de *Musâhebe* başlıklı makalelerinde Nizamülmülk, Gazali, Yusuf Kamil Paşa gibi şahısların yetimliği meselesini özellikle vurgular. Bakınız: İbnülemin Mahmud Kemâl, “Musâhabe”, *Resimli Gazete*, nr. 81, 17 Safer 1316-25 Haziran 1314, s. 1066-1067; a.g.y., “Musâhabe”, *Resimli Gazete*, nr. 82, 24 Safer 1316-2 Temmuz 1314, s. 1078-1079; a.g.y., “Musâhabe”, *Resimli Gazete*, nr. 83, 2 Rebîü’l-evvel 1316-9 Temmuz 1314, s. 1092-1093; a.g.y., “Musâhabe”, *Resimli Gazete*, nr. 84, 9 Rebîü’l-evvel 1316-16 Temmuz 1314, s. 1101-1103. İbnülemin, yetimlik mevzusunda ayrıca bir de hikâye kaleme almıştır. Bakınız: İbnülemin Mahmud Kemâl, “Yetim-i Alil”, *Resimli Gazete*, nr. 64, 10 Şevval 1315-19 Şubat 1313, s. 764-765.

³⁷ İbnülemin bu hadis-i şerîfi şöyle tercüme eder: “*Nâsın hayırlısı, nâse nef’i olandır*”. İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 312.

satarak Edirnekapı'da bir baraka satın alırlar. Lebib, bir bayram günü Beyazıt Meydanı'nda kurbanlık alan insanları seyrederken talih yüzüne güler ve rical-i devletten (F...) Bey onları himayesi altına alır, Lebib'i de okula yerleştirir. Bir müddet sonra annesi de vefat eden Lebib yaşadığı buhranlara rağmen mektebi bitirip (F...) Bey'in çalıştığı kalem'e imtihanla memur olur. Bu sıra mahkeme yoluyla ailesinden kalan mirası da geri alır. Romanın son kısmında (F...) Bey çok takdir ettiği Lebib'e kızıyla evlenmesini teklif eder, evlilik hediyesi olarak da annesinin sattığı yüzüğü verir. (F...) Bey'in kızı Firuzân'la evlenen Lebib artık mutluluğu yakalamıştır. Hikâyeyi anlattığı tarihte evliliklerinin beşinci senesidir ve Rahmi isminde bir de oğulları vardır.

Zayıf bünyeli ve ince hisli olan Lebib, hayata, İbnülemin roman kahramanlarının bir hususiyeti olarak, hep hüznün penceresinden bakar. Öyle ki, baharın güzellikleri ve mehtaplı gecelerde herkese şevk ve neşe veren hayat, yeryüzünün büründüğü renkler yetimliğinin ve yaşadıklarının tesiriyle ona hüznü hatırlatır, hatta ağlatır. Yetim olan anlatıcı-kahraman gelişen olaylar karşısında çok bedbin bir tavra sahiptir. İbnülemin, bir önceki romanı *Sabih*'te sosyal-tarihî romantizmi kullanmışken burada Recâizâde Mahmut Ekrem ve Abdülhak Hâmid gibi ferdî romantizmi kullanır. İbnülemin bu romanında baştan sona iyilerin iyilik, kötülerin ise kötülük bulacağı tezini işler. Ahmet Midhat Efendi'nin bazı romanlarıyla Fatma Âliye Hanım'ın *Muhâdarât* ve *Refik* romanlarında da böyle kimsesiz kalan kadın ve çocuklara kötülük edenlerin ettiklerinin cezalarını çekmeleri anlatılır.

3. Rahşan

İbnülemin'in Selanik'teki *Asır* gazetesinde kırk beş tefrika halinde yayınlanan ve kitap olarak neşredilmeyen üçüncü romanı *Rahşan*'dir.³⁸ *Bir Yetimin Sergüzeşti* romanında olduğu gibi bu romanda da iki anlatıcı karşımıza çıkar. Roman, anlatıcının kısa bir açıklamasıyla başlar. Anlatıcımız, bu aşk macerasını henüz hayatta olan romanın ana kahramanı Mukbil'den dinlediğini ve onun anlattıklarını umumî havasına dokunmadan tahkiye ettiğini belirtir.³⁹ Bu giriş, biraz da okuyucuda gerçeklik duygusu uyandırmak için yapılmıştır. Romanın konusunu XIX. asrın moda mevzularından biri olan anne babanın çocuklarını kendi menfaatleri için istemedikleri kişilerle evlendirmelerinin

³⁸ Romanın tefrikası *Asır Gazetesi*'nin 26 Temmuz 1313-9 Rebiülevvel 1315 Cumartesi ve 2 Zilka'de 1315-12 Mart 1314, tarihleri arasındadır. Gazetenin 199 -263 sayıları arasında 45 tefrika olarak yayınlanmıştır.

³⁹ İbnülemin, "Rahşan", *Asır*, 26 Temmuz 1313-9 Rebiülevvel 1315 Cumartesi nr. 199, s. 2.

felaketle sonuçlanması teşkil eder.⁴⁰ Romanda Mukbil ile Rahşan arasında kahramanlarından birisinin ölümüyle sonuçlanan hazin bir aşk hikâyesi anlatılır.⁴¹ İbnülemin'in hususî hayatıyla paralellikler arz eden bu romandaki şahıslar ve vakalar, diğer romanlarında olduğu gibi, biraz da onun yakın çevresinin ve yaşadıklarının izdüşümleridir. Roman kahramanı Mukbil; yetişme tarzı, aile yapısı, eğitimi ve mizacı ile genç İbnülemin'i hatırlatır. Romandaki olaylar genel itibarıyla Beyazıt, Adalar, Yakacık ve Eyüp civarında geçer. Özellikle ailesinin yazlık köşklerinin de bulunduğu Yakacık'ın baharı, havası, tabii güzellikleri ve mûsikî fasılları sanatkârın çocukluk ve ilk gençlik senelerinin hâtıraları içinde çok zengin bir üslûpla tasvir edilir. İbnülemin bu tasvirleri yakın dostlarının (Menâpirzâde Nuri, Hoca Hayret Efendi) şiirlerinden yaptığı alıntılarla tamamlar. Yazar bu mekânları, aynı zamanda kahramanların ruh dünyasında gerçekleştirdiği tesirlerden hareketle de ele almıştır.⁴² Bunun yanında devrin eğlence anlayışı hakkında romanda, az da olsa, bilgiler verilir. Geçimlerini cenazelere katılıp gözyaşı dökerek sağlayan bir kısım insanlar ile hafif meşrep kadınların mesire alanlarındaki tavırları eleştirilir. Hususî hayatında cenaze merasimlerine büyük bir ehemmiyet veren İbnülemin'in romanda yaptığı cenaze tasviri oldukça ilginçtir.⁴³ Vak'a anlatılırken geriye gidişler bu romanda da söz konusudur.

Eserin esas kahramanı Mukbil, İbnülemin'in bütün roman kahramanlarında olduğu gibi yaratılıştan hüznü meyyaldır. Her şeye hüznü penceresinden bakar. İbnülemin bu romanında da tabiatı kahramanların hisleriyle beraber ele almıştır. Kahramanların neşeli vakitlerinde dünyanın en güzel yeri olarak gözüken yerler, hüznü zamanlarında çekilmez bir yer haline gelir, adeta cehennemden bir köşe olur. Mukbil, ruhî ve manevî meselelerle uğraştığından "ömrünü tecrid âleminde geçiren mu'tekefne" gibi hayatın lezzetlerini bilmez. Son derece mahzun, rakik'ül-kalp ve hassastır. En önemsiz meselelerden müteessir olur, günlerce ağlar. "*Fıtraten mükedder, vicdanen*

⁴⁰ Tanpınar, Namık Kemâl'in *Zavallı Çocuk* piyesini değerlendirirken bu piyesin kendisinden sonra bu konuda yazılan bütün eserlere tesiri olduğundan bahseder: "...*Zavallı Çocuk, Abdülhamid'in ilk senelerinin hissî hayatına tesir eder. Recâizâde'nin Vuslat'ı ile Abdülhak Hâmid'in İçli Kız'ından, Uşşakizâde'nin Bir Ölünün Defteri'ne kadar bütün bir edebiyatta bu küçük piyesin havasını buluruz.*" Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 365.

⁴¹ Bu hadise, birkaç defa evlenme teşebbüsünde bulunan İbnülemin'in hususî hayatından da izler taşır.

⁴² *Sabih*'te olduğu gibi bu romanda da bahar ve sabah vakti hep olumlu, güzel olayların gerçekleştiği zamanlar olarak karşımıza çıkar. Kötü olaylar genel olarak geceleyin vuku bulur.

⁴³ İbnülemin'in eserleri, mektupları incelendiği vakit tanıdığı kimselerin cenaze merasimlerine özel bir önem verdiği görülür.

me'yûs, bedenen muzdariptir."⁴⁴ "Mektepteki talim yetmezmiş gibi" evde de hususî derslerle tahsiline devam eder. Anlatıcı bir yandan bu tasvirleri yaparken diğer yandan da yanlış terbiyenin neticeleri üzerinde durur. Roman kahramanı Mukbil bu özellikleriyle, yazarı İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'dan izler taşır. Zayıflığı, hassaslığı, babası ve hocalarıyla münasebetleri genç İbnülemin'i hatırlatır. Mukbil'in karakteri üzerindeki bir başka tesiri de küçüklüğünden itibaren hususî dersler aldığı Edib Efendi yapar. Edib Efendi çocuğun babasıyla birlikte neredeyse her şeyi üzerinde tasarrufta bulunan oldukça titiz, "*cidden misli nadir bir fezâil-i mâhir*" bir hocadır. Bunun yanında ilginç bir kişiliktir, Mukbil'e garip gelen tavırları vardır. Edip Hoca her ilimden biraz okumaktansa bir ilimde uzmanlaşmanın daha doğru olduğuna inanır. *Tercümân-ı Hakikât*'te Ahmed Midhat Efendi'yle fikrî paralellikler arz eden makaleler neşreden İbnülemin'in bu meselede kalem arkadaşının; "*Oğlum! Yalnız bir şeyi öğrenmeli, fakat mükemmel olarak! Yahut her şeyi öğrenmeli, bittabi nâkıs olarak! Osmanlılığımızın bugünkü hâline nisbetle şu iki şıktan bence ikincisi müreccahtır. Ben sana onu tavsiye ederim. Fakat bundan sonra birincisi müreccah olacaktır. Sen de evlâdına onu tavsiye eyle!*"⁴⁵ cümleleriyle idealleştirdiği tavrı benimsediğini görürüz. Edip Hoca, Mukbil'in on beş yirmi senede aldığı eğitimle ilimlere bir giriş yaptığını bundan sonra hangi mesleği seçecekse onu tahsil etmesi lazım geldiği düşüncesindedir. Hattâ, mesleğini yeterince bildiğini düşünüyorsa, diğer memleketlere seyahat edip o mesleğin erbabıyla görüşmesini, onların meclislerine devam etmesini, öğrenmek istediği ilme dair Fransa, Almanya, İngiltere'de ve her nerede olursa olsun kaynak kitapları temin etmesini ister. Hoca'ya göre ancak bunları yaptıktan sonra "*Şu mesleği yapıyorum.*" diyebilmek mümkündür. Edip Hoca'nın tavsiyeleri arasında Mukbil'in mesire ve tiyatrolara gitmemesi, mektep ve medreseleri dolaşması, mecâlis-i irfâna başvurması, kadınlardan uzak durması, en önemlisi de karşılaştığı zorluklara tahammül etmesi gerektiği hususları da vardır. Bu fikirler; o devirde Avrupa'ya tahsil için gönderildikleri hâlde ilimle iştilal etmek yerine eğlence ve sefahate dalanlara, İbnülemin'in tabiriyle "*efrenc-sîret, efrenc-sûret âdem hâlinde*" memlekete dönüp Osmanlı Türklüğünün kıymetler dünyasını küçümseyen alafranga tiplere yönelik tenkit olarak da okunabilir. Hocası, bütün bunlar yapıldığı zaman meslekte adam olunacağını düşünür. Dünyaya gelmekten gayenin hayvanlar gibi yiyip içmek olmadığını, beşikten mezara kadar herkesin irfan öğrenmek gibi bir zorunluluğu bulunduğunu söyler. Ona göre, marifet ruhun gıdasıdır. Ruh gıdasız kaldı mı vücut da çürür. Ruh gıdasını aldıkça vücut da alır. Hayatın devam etmesi ve

44 Mahmud Kemâl "Raşşan", *Asır*, nr. 214, s. 2.

45 Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, MEB, İstanbul, 1991, s. 1.

saadete ulaşmak için ilim şarttır. Cehalet bir illettir ki sahibini felaketlere, hatta ölüme götürür. Mukbil, hocasıyla babasının anlaşması üzerine (...) Kalemî'ne memur olarak girer. Mukbil; bundan sonra hem Kalem'e devam eder, hem gazetelere yazılar yazar, hem de Edib Efendi'nin hususî derslerine katılır. Mukbil'in kalem hayatı, Bâbîâlî kalem efendisi İbnülemin memuriyet hayatıyla paralellikler arz eder.⁴⁶ Başarılarını bir büyük amir mükâfatlandırır. Ama bazı hasutlar çekemez, memuriyet hayatında sıkıntılar yaşamasına sebep olurlar. İşte bu sıralarda romanın dram boyutu başlar. Maaşı henüz kendisini idare edecek derecede değilken annesi Mukbil'i evlendirmek ister. Kalem'e girmesinin beşinci senesinde, bahar ayında Adalar'daki sayfiyelerinin yanındaki köşke taşınan bir aile hikâyesinin akışını da değiştirir. Mukbil, ilkbaharın en parlak bir sabahında, çamlıkta Allah'ın kudretini kuşlarla beraber tebcil ederken karşılaştığı (K...) Bey'in kızı Rahşan'dan gözlerini alamaz. Bu karşılaşma, kadınlarla ilgisi, onlara dair bilgisi sadece kitaplar kanalıyla olan roman kahramanının zihniyeti üzerinde mühim tesirler icra eder. Artık Mukbil'in hayata bakışı değişmiştir. Gönlü Rahşan'ın esiri olur. Muallim Hayret'in şiirinde bahsettiği gibi mehtaplı bir gecede⁴⁷ arkadaşı Neyyir'le Rahşan'ın konuşmalarına kulak misafiri olur. Böylece Rahşan'ın mizacı, hazin hikâyesi hakkındaki bilgileri öğrenmiş olur.

Romana adını veren Rahşan, doğuştan hüznle yaratılmış, ebeveyn sevgisinden nasibi olmamış, hayattaki her şeye geçici gözüyle bakan, herkesin eğlendiği, hoşlandığı şeylerden dil-hûn olan bir karakter olarak karşımıza çıkar. Hep kötümserdir. Bu kötümserlik daha sonra onun genç yaşta dünyaya veda etmesine sebep olacaktır. Okuduğu kitaplar onu "zulmetlere" sürükler. Herkesin hoşlandığı şeyler ona süfliliği hatırlatır. Arkadaşı ve hizmetçileri olan Neyyir, Rahşan'ın bu ruh halinden çıkmasının ancak evlenmesiyle mümkün olacağını söyler. Evlenmesi gereken kişi olarak da komşularının oğlu Mukbil'in ismini verir. Mukbil onların konuşmasından Rahşan'ın ailesi hakkında da bilgi sahibi olur. Ailesi onu zengin bir kimseye verip o zenginlikten istifade etmek niyetindedir. Özellikle babası kızının mutluluğundan çok paraya değer veren

⁴⁶ İbnülemin de bir taraftan Eyâlet-i Mümtâze'ye devam eder, diğer taraftan da matbuatta yazılar kaleme alır, eserler neşreder.

⁴⁷ Romanda aktarılan Hoca Hayret Efendi'nin şiiri şudur:

"Gündüz mü bu böyle şeb olur mu

Ruşen bu kadar aceb olur mu

Gökten yere nûr olurdu rîzân

Yaraşmadı semâya pür

Ya Rab ne kadar da nûr dolmuş

Bilmem ki zemîn semâ mı olmuş"

Mahmud Kemâl , "Rahşan", *Asır*, nr. 220, s.3.

“kalpsiz” bir adamdır. Mukbil’le önce nişanlanan daha sonra babasının oyunları neticesinde sevmediği bir başka kişiyle evlendirilen Rahşan’ın dramatik hikâyesi bu aşamadan sonra başlar. Aile hayatı yaşamadan eşinden ayrılan Rahşan, Mukbil’le barışmak için defalarca aracı ve mektup göndermesine rağmen karşılık bulamaz. Nihâyetinde acısı hastalığa dönüşür ve genç yaşta vefat eder. Okuyucu romanda anlatılan bütün hadiseleri Rahşan’ın bıraktığı defterden öğrenir.

İbnülemin’in aynı devirde yazdığı hikâyelerinde de hissî konulara devam ettiği görülür. *Resimli Gazete*’de neşrettiği *Yetim-i Alil*’de⁴⁸ bir yetimin başından geçenleri çok dokunaklı bir şekilde anlatır. *Resimli Gazete*’deki romantik deneme - mektup tarzında kaleme aldığı *Bir Gencin Defteri-İhtisâsâtından*⁴⁹ ile Yakacık sayfelerini ve oradan hareketle köylülerin sade ve basit yaşamlarını anlattığı *Köy ve Köylüler*⁵⁰ isimli romantik denemesinden sonra bu vadiye eser yazmayı bırakır.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz: İbnülemin Mahmud Kemâl İnal’ın roman türünde ortaya koyduğu eserlerde aranacak şey esasen kendi estetik sınırları içerisinde roman değil, muhiti, muhitindeki şahıslar, cemiyet ve fikirleridir. Romanları, bunları duyurmaya yarayan bir vasıta. O, bu anlayıştan hareketle romanlarını ortaya koymuştur. Romanlarında genel olarak İslâm birliği ve ahlâkını, İslâmiyet’i yaymak için gerçekleştirilen fetihleri, yanlış evliliğin yol açtığı sorunları ve o devirde çok yaygın bir tema olan yetimlik meselesini idealize ettiği şahıslar etrafında ifade etmiştir.

Yazı hayatının belirli bir devresinde roman ve hikâyeler tahrîr eden İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, sonraları, mesaisini daha çok hâl tercemesi sahasına yönelttiği ve bu türdeki çalışmaları daha elzem bulduğu için roman nev’inde eserler kaleme almayı bırakmıştır. Şunu da tekrar belirtelim; o şiir ve romanlarında, hatta makalelerinde, esas itibarıyla hâl tercemesi müellifidir. Romanlarında, kendi içinde muvaffakiyet sergilemiş olmasına rağmen, Türk romanının Ahmet Hamdi Tanpınar’la ulaştığı merhaleyi nazar-ı itibara alırsak, onun roman ve hikâyelerinin iyi birer deneme olduğunu söyleyebiliriz. İbnülemin’in daha sonra neşrettiği eserlerini ve bunlarda sergilediği üslubu, şahıs ve vakaları tasvir şeklini göz önünde tutarak diyebiliriz ki; eğer roman

⁴⁸ İbnülemin, “Yetim-i Alil”, *Resimli Gazete*, nr. 64, 10 Şevval 1315/13 Mart 1898, s. 764-7651.

⁴⁹ Kemâl, “Bir Gencin Defteri İhtisâsâtından [1-2]”, *Resimli Gazete*, nr. 61, s. 723-724 ve nr. 77, s.1019-1020.

⁵⁰ İbnülemin, *Köy ve Köylüler*, *Resimli Gazete*., nr. 80, Safer 1316/30 Haziran 1898, s. 1055–1057.

türünde eser yazmaya devam etseydi hiç şüphesiz edebiyat tarihimiz iyi bir romancı kazanabilirdi.

KAYNAKLAR

“İbnülemin Mahmud Kemal İnal”, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sicil-i Ahvâl Defteri*, 172/63.

AKÜN, Ömer Faruk, “İbnülemin Mahmud Kemâl”, *Türkiye Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, XXI, İstanbul, 2000, s. 249-262.

_____, “Merkad-i Fatih’i Ziyaret ve İçindeki Görüşler”, *Türk Dili ve Edebiyatı dergisi*, C.7, s. 63–104.

_____, “Nâmık Kemâl”, MEB, *İslâm Ansiklopedisi*, IX, 67-68.

_____, “Nâmık Kemâl”, *Türkiye Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 32, s. 373.

_____, “Nâmık Kemâl’in Kitap Halindeki Eserlerinin İlk Neşirleri”, *Türkiyat Mecmuası*, XVIII (1976), s. 55-56.

_____, *Nâmık Kemâl’in Mektupları*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1972, s. I-XXI.

DİLMEN, İbrahim Necmi, “*Nâmık Kemâl’in Romancılığı ve Romanları*”, *Nâmık Kemâl Hakkında*, İstanbul 1942, s. 97-124.

FAZLI NECİP, “Bir Neşir Hırsızlığı”, *Asır*, nr. 186, 11 Haziran 1313-23 Muharrem 1315, s. 4.

_____, “Sabih Romanı Hakkında”, *Asır Gazetesi*, nr. 127, 9 Teşrîn-i sani 1312-14 Cemâziyü’l-ahir 1314, s. 3-4.

GÖVSA, İbrahim Alâettin, “İbnülemin Mahmud Kemâl”, *Meşhur Adamlar*, c. II, İstanbul 1933-1935, s. 768-769.

HÂMİD VEHBİ, *Meşâhir-i İslâm*, Mihran Matbaası, İstanbul 1314, 843 s.

HÜSEYİN VASSAF, *Kemâlî’l-Kemâl*, (Haz. Fatih M. Şeker - İsmail Kara), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2009.

_____, “Sabih’in Terceme-i Hâli”, *Mir’ât-ı Maârif*, nr. 4, Safer 1327 / 1 Mart 1909, s. 47.

_____, *Sabih* (kutu kitapçık), İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin kısmı, nr. 1047.

_____, Bir Yetîmin Sergüzeşti, *Mütalaa gazetesi*, nr.10-26, 27 Rebîü'l-âhir 1314-24 Eylül 1312 - 23 Şaban 1314-14 Kanun-i sani 1312. İbnülemin, "Rahşân", *Asır Gazetesi*'nin nr. 199-263, 26 Temmuz 1313-9 Rebîülevvel 1315 Cumartesi ve 2 Zilka'de 1315-12 Mart 1314.

_____, "Sabih", *Asır Gazetesi*, nr. 34-126, 13 Kânûn-ı evvel 1311 - 9 Recep 1313; 6 Teşrîn-i sâni 1313 - 11 Cemâziu'l-âhir 1314.

_____, "Rahşân", *Asır Gazetesi*, nr. 344-378, 22 Şaban 1316-24 Kânûn-ı evvel 1314; 20 Zilhicce 1316-29 Nisan 1315, s.1 ve nr. 385-431, 25 Muharrem 1317-24 Mayıs 1315; 10 Recep 1317-1 Teşrîn-i sâni 1315-13 Teşrîn-i sâni 1899.

_____, "Yetîm-i Alîl", *Resimli Gazete*, nr. 64, 10 Şevval 1315/13 Mart 1898, s. 764-7651.

_____, "Musâhabe", *Resimli Gazete*, nr. 81, 17 Safer 1316-25 Haziran 1314, s. 1066-1067.

_____, "Musâhabe", *Resimli Gazete*, nr. 82, 24 Safer 1316-2 Temmuz 1314, s. 1078-1079.

_____, "Musâhabe", *Resimli Gazete*, nr. 83, 2 Rebîü'l-evvel 1316-9 Temmuz 1314, s. 1092-1093.

_____, "Musâhabe", *Resimli Gazete*, nr. 84, 9 Rebîü'l-evvel 1316-16 Temmuz 1314, s. 1101-1103.

_____, *Kemâlü'l-Kâmil*, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi İbnülemin Kısmı, nr. 3341, v. 6b-7a.

_____, Köy ve Köylüler, *Resimli Gazete.*, nr. 80, Safer 1316/30 Haziran 1898, s. 1055-1057.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemâl, "Kendime Dair", *Son Asır Türk Şâirleri*, İstanbul, 1930-1942.

_____, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, İstanbul, 1940-1953.

_____, *Son Hattatlar*, İstanbul, 1955.

_____, *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikîşinasları*, İstanbul, 1958.

İSMAİL HABİB, *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1340, s. 171-172.

KAPLAN, Mehmet, *Tip Tahlilleri*, Dergâh Yayınları İstanbul, 1986, s. 179-180.

KEFELİ, Emel, *Bir Anlatım Tekniği Olarak Mektup*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 9-51.

KEMÂL, “Bir Gencin Defter-i İhtisâsâtından [1-2]”, *Resimli Gazete*, nr. 61, s. 723-724 ve nr. 77, s.1019-1020.

OKAY, Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, İstanbul, 1991.

_____, “İnal, İbnülemin Mahmud Kemâl”, *Başlangıcından Günümüze Büyük Türk Klâsikleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1990, X, s. 334-335.

ÖZGÜL, Metin Kayahan, *Türk edebiyatında Siyasi Rüyalara*, Ankara, 1989.

ŞEKER, Fatih M., “İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi: Osmanlı ile Cumhuriyet Arasında Sahih Bir Köprü”, *Kemâlî'l-Kemâl* içinde, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2009, s.15-66.

_____, *İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2010, s. s. 87-495.

ŞEKER, Şemsettin, “Harb-i Umûmîde Fikrî ve Kültürel Faaliyetler”, *Kültür dergisi* (I. Dünya Harbi Özel Sayısı), nr. 10, Bahar, 2008, s. 110-117.

_____, *İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın Tarihi Romanı: Sabih*, (M.Ü. Türkiyat Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2009.

_____, *Zevâlde Kemâl*, İstanbul, 2010, s. 1-21.

ŞENTÜRK, A. Atilla, *XVI. Asra Kadar Anadolu Sahası Mesnevîlerinde Edebî Tasvirler*, İstanbul Üniversitesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İÜ Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 1987, s. 25 vd.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, “Namık Kemâl'in Doğuşunun Yüzüncü Yılı Münasebetiyle Cezmi'ye Dair”, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, İstanbul, 1977, s. 215-217.

_____, Ahmet Hamdi, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, II. baskı, İstanbul, 1956, s. 392-397.

TAŞTAN, Zeki, *Türk Edebiyatında Tarihi Romanlar (Türk Tarihi ile İlgili 1871-1950)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000, s. 1220-1296.

TOROS, Taha, *Mazi Cenneti*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992, s. 31-48.

_____, *Türk Edebiyatında Altı Renkli Portre*, İstanbul, İSİS, 1998, s.87-116.

UÇMAN, Abdullah, “Cezmi”, *Türkiye Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, s. 513-514.

UĞURCAN, Sema, *Abdülhak Hamid Tarhan'ın Eserlerinde Tarih*, İzmir, Akademi Kitabevi, 2002, s. 15-18, 90-92.

_____, *Türk Romanında Çalışan Kadın Tipleri (Tanzimat'tan Cumhuriyete Kadar)*, (İ.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1983.

YAZAR, Mehmet Behçet, “İbnülemin Mahmud Kemâl İnal”, *Edebiyatçılarımız ve Türk Edebiyatı*, İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1938, s. 192-200.